

TEYYUB QULİYEV

ALTAY DİLLƏRİNİN QOHUMLUĞU MƏSƏLƏSİ

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – «Nurlan» – 2006

4030

Elmi redaktor: **filologiya elmləri doktoru, professor**
M.Ə.Mahmudov

Rəyçilər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
H.M.Zərbəliyev

filologiya elmləri namizədi
E.S.İnanc

Monoqrafiyada dillərin qohumluğunun əsas meyarları müəyyənləşdirilmiş və bu baxımdan Altay dilləri müqayisəli yolla tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində Altay dil ailəsinə daxil olan dillərin qohumluğunu sübut etməyə imkan verən uyğunluqlar aşkar edilmiş və konkret faktlarla izah olunmuşdur. Eyni zamanda bu dillərin qohumluq dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Monoqrafiya filoloq-dilçilər, aspirantlar və ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

G R

Dünyada mövcud olan minlərlə dilin daha dərin, sistemli kildirdiqata cəlb olunub öyrənilməsi üçün dünya dillərinin təsnif edilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Çünki müxtəlif dillərin təsnif edilərək onların quruluşları arasında elmi müqayisələr aparılır, ayrı-ayrı dillər üçün səciyyəvi olan müyyənləmlər və xüsusiyyətlər ümumiləndirilib və beləliklə, dillərin müyyənləndirilməsinə öyrənilməsi üçün əsas yaranır.

Dilçilikdə dünya dilləri müxtəlif baxımdan–qohumlu (genealoji təsnifat), rəziy (areal təsnifat), funksiyaya (funksional təsnifat), fonetik sistemin və lüğət tərkibinə, qrammatik quruluşuna (morfoloji təsnifat) və s. görə təsnif edilmişdir. Bunlar müyyənləndirilmə prinsipləri olsalar da, dillərin sistemləndirilməsinə öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilməmişlər. Hal-hazırda hələ ki, bu təsnifatlardan yalnız ikisi–morfoloji və genealoji təsnifat dünya dilçiliyinin kəşfiyyəti tərəfindən qəbul hesab edilərək inkişaf etdirilmişdir.

Mütləqdir ki, morfoloji təsnifat dillərin qrammatik quruluşuna əsaslanır. Dilin morfoloji səciyyəsi digər səciyyələri nisbətən daha dayanıqlı olduundan dünya dillərinin morfoloji təsnifatı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dəqiq bölgü kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin ümumilikdə dilçilik tarixində dillərin morfoloji təsnifatına dair yekdil fikir olmamışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar (A. Leqel, H. Teyntal, V. Humboldt, E. Sepir, C. Qrinberq) tərəfindən morfoloji təsnifatın təkmilləndirilməsinə göstərilən əsərlər

baxmayaraq, bu bölgünün nöqsanları hələ də aradan qalxmamıdır.

Morfoloji təsnifatı, dillərin qrammatik quruluşunun müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, müxtəlif dillərin strukturları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənlişdirilməsi və qruplaşdırılması başqa bir bölgünün – genealogiya təsnifatının sürətli inkişafına təkan verdi.

Müasirlik, müasir dillərin uzun inkişaf yolunun – inteqrasiya və diferensiasiyasının nəticəsidir. Buna görə də onların bir-birinə qohumluunu müəyyən etmək dilçilik elmi üçün kifayət qədər vacib məsələdir. Dillərin mənbəninə və qohumluuna görə təsnif edilmiş (genealogiya təsnifatına) bir qədər vaxtdan başlanılsa da, XIX əsrin vətənlərində yaranmış və dilçilik tarixində böyük hadisə hesab olunan müqayisəli tarixi metod dünya dillərinin genealogiya təsnifatına əsaslı elmi zəmin yaratdı.

Dünya dillərinin elmi təsnifatı (hər mərhələ morfologiya, hər mərhələ genealogiya) Avropada başlanmışdır. Bu, o dövrdə idi ki, Qərblər boyu qədim öyrəndiyini inkar edən, ilk sivilizasiyanın və bütün elmlərin məhz Avropada yarandığı iddia edirdi. Təbii ki, digər sahələrkimi, ideologiyaya işləməyə başlayan dilçilik elmi də avropasentrizmin təsiri altında yaxşı qurtara bilməzdi. Məhz bu təsirin nəticəsi idi ki, dünya dilləri morfologiya baxımından təsnif edilərkən flektiv dillərdən başqa digər dillərin (xüsusilə iltisaf dillərin) mövqeyi arxa plana keçirilmiş, onların qrammatik quruluşundan ötürülməsi (yalnız müqayisə zamanı ehtiyac duyulduqda), və zənd flektiv dillər «mükəmməl», «kamil» (V.Humboldt), «inkişafın

yüksək pilləsi» (A. leyxer) kimi məhdud olunmuşdu. Hətta H. teyental İltisəqi dillərində (Ural-Altay dillərində) mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq ədəbi qanuna çevrilməyə başlamış qanununu «Ural-Altay xalqlarının fikri və zehni təbəqələrinin» [4,34] nəticəsi kimi tədqiqatçılarımız formada təsdiqlənmişdir.

Genealoji bölgədə də birtərəfli mövqeyə özünü bariz surətdə göstərir. Tutarlı dillərə əsaslanmayan cüzi və ötriox arılıqlar, bəsit etimoloji izahlar, sistem təkil etməyə nə qanunauyunluqlar əsasında flektiv dillərin (eyni zamanda dünya dillərinin, demək olar ki, yarısını) özündə birləşdirən dil ailəsini (hind-Avropa dil ailəsi) yaradan, hər vəchlə onun sərhəddini genişləndirən və ifrəsi açıldıqca bir qədər dili buraxıb, digərini öz cəddad dili, yaxud onun varisi elan edən hind-avropa ünsərlər digər dillərin qohumluu məsələn müqayisəli-tarixi metodun bütün tələblərini təbiiq etməyə vacibliyini israr etməklə. O tələblərə ki, yalnız hind-Avropa dillərinə təbiiq ediləndə özünü doğruldur və yalnız bu dillərin qohum olmasını sübut etməklə üçün seçilmişdir. Mərhum türkoloq A.M. Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, «... Linqvistik təsvirlərin söykəndiyi nə nəvi anlayışlar sistemi bilavasitə Avropa dillərinin (xüsusən flektiv-sintetik dillərin) ləmətləri əsasında formalaşmış, dilin tarixini xalqın tarixi illərlə əyri-nəyi çəkirən tarixi diliçilik isə Avropa və Asiyanın qədim mədəni mərkəzlərinin kəşfiyyatında hind-Avropa dillərindəndən xalqları «məskunlaşdırmışlar»» [13, 5].

İltisəqi dillərin (söhbət türkcə, monqol, tunqus-mancur dillərindən gedir) qohumluu və onların Altay dil ailəsi

deyil n dünyanın n böyük dil ail l rind n birind birl m si m s l si d hind-avropa ünasların v hind-avropa ünas kimi dü ün n b zi altay ünasların (slind onlar t dciq etdikl ri dill r ümumaltay konteksind n yana a bilm mi v onları t crid olunmu dill r kimi q bul etmi l r) «qısqaanlı ı» n tic sind öz h llini tam tapa bilm mi dir. El buna gör d XVIII srin vv ll rind n ir li sürülmü Altay dill rinin qohumlu u n z riyv si (altay ünaslıq n z riyv si) h l d mübahis li olaraq qalır.

Yarandı ı günd n (ilkin dövrl ri çıxmaq rtil) altay ünaslıq n z riyv si müqayis li dilçilikd v türkologiyada birm nalı qar ılanmamıdır. Hal-hazırda da bu n z riyv y iki baxı mövcuddur: pozitiv v skeptik. Pozitiv mövqeli altay ünaslar göst rirl r ki, Altay dill ri (Koreya v yapon dill ri d buraya daxil edilir) arasındakı maddi, tipoloji yaxınlıq onların genetik qohumlu undan ir li g lir. Tarixin mü yy n bir dövünd (müt x ssiş rin fikrinc , bu dövr n azı iki min il bundan vv l aid olmalıdır) ulu Altay dili mövcud olmu dur. Sonrakı inki af v parçalanma n tic sind h min ulu dil müasir Altay dill rin bölünmü dür. Lakin sonralar da bu dill r bir-birind n t crid olunmu kild ya amamı , uzun müdd t qar ılıqlı laq d olmu lar. Altay dill rinin qohumlu una v ulu Altay dilinin mövcudlu una übh il yana anlar is (skeptikl r, b z n onlara neoaltay ünaslar da deyirl r) bu uy unlu u sad c olaraq tipoloji uy unluq hesab edirl r. Onlar sübut etm y çalı ırlar ki, sturuktur c h td n bir sıra uy unluqları olan bu dill r eyni inki af yolu keçmi l r v güclü qar ılıqlı

laq l r n tic sind bir-biril rin h ddind n artıq yaxınla mı lar. Mü ahid olunan maddi yaxınlıq da bunun n tic sidir.

Pozitiv altay ünalarının n görk mli nümay nd l ri N.N.Poppe, B.Y.Vladimirsov, Y.D.Polivanov, Q. .Ramstedt olmu lar. Onlar n inki altay ünası n z riyy sini inki af etdirmi , h tta inandırıcı v u urlu t dqiqlatlarla onun s rh dl rini geni l ndirmi dir l r.

Altay dill rinin qohum olması fikrinin t r fdarları indi d çoxluq t kil edirl r. Buraya görk mli türkoloqlar, monqol- ünalar v tunqus-mancur ünalar (Q.Vinkler, P.Aalto, V. .Sinsius, O.P.Sunik, .V.Kormu in, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, V.D.Kolesnikova, K.Kenesbayev, S.C.Nominxanov, D. .Nasilov, A.P.Dulzon, E.A.Makayev, N.A.Sıramyatnikov, S.A.Starostin v s.) daxildirl r.

Altay ünası n z riyy sin skeptik mövqed n yana anların n görk mli nümay nd si is polyak dilçisi V.Kotviç hesab olunur. V.Kotviç Altay dill rini müqayis y c lb ed r k onların genetik c h td n qohum deyil, tipoloji c h td n uy un olması fikrini ir li sürmü dür. V.Kotviç d n sonra bir sıra dilçil r onun g ldiyi n tic il razıla ara q Altay dill rini qohum hesab ed nl ri t nqid etmi l r. H min dilçil r sırasına A. erbak, C.Klouson, G.Dörfer, L.Liqeti, Q.Sanjeyev v ba qaları daxildirl r. v v lc d n qeyd ed k ki, skeptik altay ünalar Altay dill rinin qohumlu unu inkar ed rk n sas n bu dill rin leksik s viyy sind ki uy unsuzluq mövqeyind n çıxı edirl r.

Hal-hazırda Altay dill rinin qohumlu unu q bul ed nırlı etm y nı r arasındakı nisb t lli- lliy dir.

Az rbaycan dilçiliyind Altay dill rinin qar ılıqlı münasib tin b zi dilçil r (.Abdullayev, F.Zeynalov, A.Axundov, A.Qurbanov, T.Hacıyev, A.M mm dov, F.C lilov, B.X lilov v s.) mü yy n m qamlarda toxunsalar da, onların t dqıqatları monoqrafik s ciyy da ımadı ından dilçiliyimizd bu sah il ba lı xüsusi t dqıqata ehtiyac duyulurdu. Monoqrafiya ölk mizd altay ünaslı a h sr olunmu ilk müst qil t dqıqat i i oldu undan, t bii ki, burada mü yy n qūsarlar da mövcud ola bil r. Bununla ba lı t klif v r yl rini mü llif gönd r c k oxuculara vv lc d n minn tdarlı ımıızı bildirirk.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V m rt b , AMEA N simi adına Dilçilik nstitutu

I F S L

D L Ç L K D D L L R N T S N F P R N S P L R V A L T A Y D L L R

Dünya dilləri qrupla dırılıb t snif olunark n onların müyy n lam tli ri – yaranması, yayılması, inki af etm si, istifad olunması, m n ümumiliyi, d bi s viyy si, qrammatik uy unlu u v s. kimi c h tli ri n z r alınır. Bel lam tli r, s ciyy vi c h tli r dill rin t snifi prinsipl rini yaradır [10, 15].

1.1. Morfoloji t snifat v Altay dill rinin qrammatik qurulu u

Dilçilik tarixind n geni yayılmış t snifatlardan biri morfoloji t snifattır. Bu t snifatın bir çox çatı mazlıqlarına baxmayaraq, müxt lif dill rin morfoloji strukturdakı xüsusiyy tli ri izah etm y imkan verir. Eyni zamanda dill rin morfoloji qurulu una saslanan bu t snifatın geni yayılmasının sas s b bi odur ki, dilin morfoloji s viyy si dig r s viyy l r nisb t n daha sabitdir, onun d yi ikliy u raması üçün uzun zaman t l b olunur v buna gör d dill rin asanlıqla qrupla dırılmasına imkan yaradır. Morfoloji t snifatın sasında sözl ri t kil ed n morfeml r (kök v kilçi) v onların bir-biri il birl m sinin xüsusiyy tli ri, qar ılıqlı münasib tli ri durur.

Hal-hazırda n z ri dilçilikl m ul olan ks r t dqiqatçılar dünya dill rinin n n vi olaraq (h l XIX srd

V. Humboldt və A. Leqel tərəfindən irəliləyən morfoloji təsnifatına əsasən) dörd tip bölünməsinə qəbul edilmişdir:

1. Kök və ya amorf dillər (Çin, Tibet, Burma dilləri);
2. nkorporlaşmış dillər (çukot-kamçatka dilləri və s.);
3. Flektiv dillər (hind-Avropa dilləri, sami dilləri və s.)
4. İtisaqi dillər (Ural-Altay dilləri, bantu dili və s.)

Altay dillərinin (xüsusən türk dillərinin) strukturuna ilk elmi baxış uzaq keçmişdən bəllidir. Hələ XI əsrdə məşhur türkoloq Mahmud Qazvini «Divanı lügəti-türk» əsərində türk dillərinin rəzi bölgüsünə əsasən təsnifatını vermişdir. O, saf olan və saf olmayan dillər adı altında türk dillərini iki böyük qrupa ayırır [Bax: 11, 57]. Burada mənbənin etibarlılığına şübhəli baxmaq lazımdır. Sonradan türklərin xalqların dili kimi qəbul edilir. Birincisi oğuz, qıpçaq, bəlkə də kurd və s. dillər, ikincisi isə xitay və s. kimi sonradan türklərin dilləri hesab edilir. M. Qazvini türk dillərini fonetik və morfoloji təhlilərinə görə təsnif etmişdir. Dillərin linqvistik təhlilləri zəngin olan bu əsərdə müəllif türk dillərinin qarışıqlıq müqayisəsinə aparmıyaraq, onları yarandıran yığma qrupları dərəcəsi və vacibliyini qeyd etmişdir [Bax: 11, 57].

Dünya dillərinin morfoloji strukturuna əsasən təsnif edilmiş ilk cəhd göstərən görkəmli alman filoloqu Fridrix Leqel «Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında» əsərində bütün dünya dillərini iki yerə bölmüşdür: «kilçil dillər» (flektiv olmayan dillər anlamında) və flektiv dillər. F. Leqel flektiv dilləri hind-Avropa və sami dillərini, kilçil dilləri isə yerdə qalan digər dilləri hesab etmişdir [154].

Tdqıatçı bölgüsünd flektiv dill rin s rh dini nisb t n d qıq mü yy n ed bils d , morfoloji qurulu una gör bir-birind n k skin sur td f rql n n dill ri (iltisaqi, amorf v s. tipl ri n z r almadan) eyni qrupda birl dir r k t snifatında böyük qüsura yol vermi dir. Bu fakt onun ya h min dill r haqqında, ümumiyy tl , m lumatının olmaması, ya da bütün diqq tini flektiv dill ri dig r dill rd n f rql ndir r k h min dill rin qrammatik qurulu unu izah etm y yön ltm si il izah etm k olar. Çünkü flektiv olmayan dill r arasında kilçil m daha çox iltisaqi dill r (o cüml d n Altay dill rin) xas olan morfoloji lam tdir. Buna gör d kilçi morfeml rin, dem k olar ki, t sadüf edilm diyi Çin dili il Altay dill rinin bir qrupda birl dirilm si yanlı lıqdan ba qa bir ey deyildir.

Fridrix legeld n sonra Avqust legel «Provansal dili v d biyyatı haqqında qeydl r» s rind qarda ının t qdim etdiyi bölgüy öz lav l rini etmi dir. A. legelin t snifatındaki sas f r q budur ki, o, üçüncü dil tipinin («izol olunmu » dill rin) mövcud oldu unu göst rmi dir. Dig r t r fd n, A. legel sas diqq ti sözd yi dirici kilçil r deyil, sözdüz ldici kilçil r yön ld r k « kilçil n» dill ri iltisaqi dill r kimi izah etmi dir [154]. A. legelin t snifatındaki çatı mayan sas c h t ondan ibar tdir ki, onun da bölgüsü dünya dill rinin qrammatik qurulu unu tam ehtiva etmir, f rqlı qurulu a malik olan bir çox dill r onun da t snifatında eyni qrupda birl dirilir. Eyni zamanda morfoloji kilçil ri bir k nara qoymaqla v yalnız sözdüz ldici kilçil r diqq t yetirm kl iltisaqi dill rin xüsusiyy tl rini

rh etm y göst ril n c hd bu dill rin strukturunun müf ss l öyr nilm sin imkan yaratmır.

Dill rin morfoloji baxımdan t snifatının növb ti m rh l si alman t dqıqatçısı Vilhelm fon Humboldtun adı il ba lıdır. O, dünya dill rinin dörd tipini mü yy nl dirmi dir: amorf, iltisaqi, inkorporla an v flektiv dill r. V.Humboldt bu tipl ri bir-biri il müqayis li kild rh etmi dir. Onun fikrinc , dil tipinin iki qütbü vardır: 1) izol olunmu dil tipi¹; 2) flektiv dil tipi. zol olunmu dil tipinin son nöqt si Çin dili, flektiv dil tipinin son nöqt si is sanskritdir. Dig r iki tip (iltisaqi v inkorporla an) is bu tipl rin arasında yerl ir [37, 224]. Lakin buna baxmayaraq, V.Humboldt göst rir ki, «... ltisaqi dill r flektiv dill rd n prinsipial sur td f rql nmir...» [37, 125]. g r iltisaqi dill rl flektiv dill r arasında prinsipial f rq yoxdursa, onları ayrı-ayrı dil tipi kimi qeyd etm yin n h miyy ti var idi? Bel olan halda «fleksiya»nın v «aqqlütinasiya»nın mahiyy tc eyni dil hadis si olması fikri yaranmırımı? Bunları n z r alan V.Humboldt flektiv dill rin «xalis fleksiya»lı dill r kimi t qdim olunmasını t klif edir. Lakin buradan bel bir yanlı n tic çıxır ki, iltisaqi dill r h m d el flektiv dill rdir, lakin onlarda fleksiya «xalis olmayan fleksiya»dır.

Ümumiyy tl , iltisaqi dill rin flektiv dill rd n bu cür f rql ndirilm sini V.Humboldtun tipologiyasının n z if c h ti hesab etm k olar. O, «xalis fleksiya» dedikd kök

---

¹ amorf dill r n z rd tutulur

morfeml kilçi morfemin birl m si texnikasını – fuziyanı n z rd tutmu dur. M lumdur ki, elmi d biyyatda fuziyanın iki xüsusiyy tini göst rirl r: 1) kökl kilçinin bütövlük t kil etm si; 2) kilçinin çoxm nalılı ı [25, 505]. Onun birinci xüsusiyy tin çox az hallarda rast g linir. B s ikinci xüsusiyy t iltisaqi dill rl flektiv dill rin f rql ndirilm sind sas rol oynaya bil rmi? Müqayis ed k: rus dilind «ruki» sözünd ki kilçi eyni zamanda h m c m, h m d adlıq hal kilçisidir. Az rbaycan dilind «qollar» sözünd ki kilçi is yalnız c m kilçisidir. Burada adlıq hal ø morfeml ifad olunub. Dem li, fuziyanın qeyd etdiyimiz xüsusiyy tl rind n yalnız ikincisi flektiv dill rl iltisaqi dill ri f rql ndirm y imkan verir. Lakin bu da h mi mümkün deyildir, çünki flektiv dill rd t km nalı kilçil r mövcud oldu u kimi, iltisaqi dill rd d kilçil r h rd n çoxm nalı ola bilirl r. M s l n, Az rbaycan dilind «edirl r» sözünd ki «l r» kilçi eyni zamanda h m c m, h m d III xsin c md xs kilçisidir. Buradan bel n tic y g lm k olar ki, iltisaqi dill rl flektiv dill r arasındakı n büyük f rql fuziyanın d r c sind dir. Onların birincisi az, ikincisi is çox fuziyalıdır.

Dill rin dörd tip bölünm si V.Humboltdan sonra g l n dilçil r t r find n heç d h mi q bul olunmamıdır. XIX srin ortalarında görk mli alman dilçisi, dilçilikd naturalizm c r yanının banisi hesab olunan Avqust leyxer yenid n A. legelin dünya dill rinin üçtipli bölgüsün qayıtmıdır.

A. leyxerin t snifatının sasında m zmun v münasib t durur. M zmun dedikd sözün kökü, münasib t dedikd is kilçil r n z rd tutulur. M zmun v münasib tin birl m si (eyni kök v kilçinin v hd ti) sözü m l g tirir. A. leyxer t kamül qanunlarına sas n dill ri üç yer bölür: t khecalı, aqqlütinativ v flektiv dill r. Onun fikrinc , iltisaqi dill rd m zmun da, münasib t d öz ifad sini tapa bilir. Ancaq bu dill rd m zmun v münasib tin v hd ti tam v hd t deyildir. ltisaqi dill rd söz asanlıqla bölün bilir. A. leyxer bu dill rd ki sözü bitkiy b nz dir [Bax: 16, 183].

slind A. leyxer d leqel qarda larının yol verdiyi s hvi t krarlamıdır. O, bölgüsünd dünya dill rinin tam t svirini ver bilm mi , özün m xsus qrammatik qurulu u olan inkorporla an dill ri t snifatdan k narda qoymu dur. Eyni zamanda A. leyxerin fikrinin ksin olaraq qeyd ed k ki, iltisaqi dill rd sözl rin asanlıqla kök v kilçiy ayrıla bilm sin baxmayaraq, yeni qrammatik forma, yaxud yeni m nalı söz yaradılmasında kök v kilçinin tam v hd t t kil etm sinin bu dill rd d möhk m qanunauy unlu u vardır. kilçil rin monosemantikliyi bu v hd ti olduqca sarsılmaz edir.

A. leyxerin fikrinc , h r üç dil tipi ümumiyy tl dil qurulu unun inki af tipl ri il uy unluq t kil edir. O göst rir ki, t khecalı dill r inki afın ilkin m rh l sini ehtiva edir. Dünya dill ri t khecalılıq pill sind n ikinci pill y q d m qoyur v iltisaqi dill r meydana g lir. nki afın n yüks k pill sind flektiv dill r dayanır [Bax: 16, 182-185].

Lakin bu müddədə A. leyxerin yanlışlığı göz qabağındadır. Və belə, ona görə ki, tədqiqatçının qeyd etdiyi dil quruluşunun inkişafı təbii inkişafına uyğunlaşdırılmışdır (bu çox ehtimal ki, A. leyxerin naturalizmindən ibarətdir), cəmiyyətin, onun inkişaf qanunlarının dil təsiri isə, demək olar ki, nəzərə alınmamışdır. Digər tərəfdən, A. leyxerin müddəsinə əsaslanaraq, belə bir şəhərcik yığılma ki, təkəllül və iltisafı dillər inkişafdadırlar, flektiv dillər isə yüksək mərhələyə çataraq inkişafını dayandıırıblar, təkəllül və iltisafı dillər müəyyən zaman keçdikdən sonra flektiv dillər çevrilmişlər. Ancaq özünə görə heç də sanskritdən geri qalmayan və təkəllül dillərin (A. leyxerin təbii desək) ən bariz nümunəsi olan Çin dili misal olaraq inkişaf etsə də, nə inkişaf flektiv dil, heç aqqlütinativ dil belə çevrilməmişdir. Əksinə, flektiv dillərdə aqqlütinasiyaya və analitizm meyillik özünü daha aydın şəkildə büruz verir. Deməli, hər üç dil tipi ayrı-ayrı dil quruluşunun təzahürüdür və onların inkişafı bir-birini təsirləndirmir.

V.Humboldtun sonra onun dünya dillərinin təsnifatı haqqındakı prinsiplərini alman dilçisi və nəzəriyyəçi H. Şeyntal davam etdirmişdir. O, bütün dilləri iki əsas tipə bölmüşdür: formalı dillər və formasız dillər. Bu tiplərin hər biri iki yarımtipə bölünür: birləşdirici dillər və formadışı birləşdirici dillər (burda sözlərin formasının dəyişməsinə zərər tutulur). H. Şeyntalın fikrincə, formadışı birləşdirici dillər bunlara aiddir: 1) önkilçivə vasitəsilə formadışı dillər–Polineziya dilləri; 2) önkilçivə vasitəsilə formadışı dillər–Ural-Altay dilləri

(türk, monqol, fin-uqor v s.); 3) inkorporasiya vasitəsilə formada yitmiş dillər–Amerika dilləri v s. [67, 9].

Təsnifatdan göründüyü kimi, H. teyental məsələn bir qədər də mürtəkkəbdir. Rəkkəltisəqi quruluşu olan Ural-Altay dillərini inkorporlaşan dillər olan Amerika və Uzaq Şərqi dilləri ilə bir qrupda birləşdirmədir. Çox ehtimal ki, H. teyental dilləri təsnif edərkən kilçik morfemlərin kök morfemlərlə münasibətini və onların funksiyalarını nəzərə almamışdır.

H. teyentaldan sonra dillərin tipoloji bölgüsü bir çox dilçilərin (F.Misteli, F.Fortunatov, F.Fink v s.) səylərində öz əksini tapsa da, dünya dillərinin təsnif olunması ilə sistemli şəkildə Amerika dilçisi E.Sepir məşhurlaşmışdır.

Edvard Sepir «Dil» əsərində kök və kilçiklərin müxtəlif münasibətlərini nəzərdən keçirərək dörd tip daxilində dünya dillərini 21 yarım tip bölmüşdür [115]. Lakin fikrimizcə, bu təsnifatın da özünəməxsus çatımayan cəhətləri vardır. Belə ki, E.Sepir dilləri təsnif edərkən bütövlükdə onların qrammatik quruluşuna deyil, kök və kilçiklərin birləşmə texnikasına («fuziya», «aqqütinasiya», «simvollaşma», «sintez») diqqət yetirməmişdir. Eyni zamanda o, bu texnikanı müxtəlif dillərdə izləmiş və çalınaraq sonda belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Dil eyni vaxtda aqqütinativ və flektiv, flektiv və polisintetik, həm də polisintetik və izol olunmuş ola bilər» [115, 96].

Sadaladığımız bu təsnifatlar müxtəlif illərdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən ya qəbul edilmiş, ya da tədqiqat üçün uzsuz hesab olunmuşdur. Bunun da səbəbi

«...h min t snifatların m hdudlu u, s thiliyi v m lum subyektivliyi...»dir [45,13]. Fikrimizc , adları ç kil n dilçil rin ks riyy tinin t snifatında daha çox flektiv dill ri ön plana ç km sini, daha çox h min dill rin qrammatik qurulu unu izah etm k c hdini d bura lav etm k lazımdır.

Qeyd ed k ki, bir sıra t dqıatçılar haqlı olaraq göst ril n tipl r arasında t miz dil tipi olmadı nı göst rmi l r. N.F.Pronçatovun fikrinc , «... morfoloji t snifata sas n yaranmı dil qrupları arasındakı s rh d çox rti, tez-tez d yi n v qeyri-mü yy ndir... deal t miz dil qrupu yoxdur... M s l n, kök dill rd tez-tez kilçil rd n istifad olunur, flektiv dill rd is aqqlütinasiyaya müraci t olunur ...» [95, 6]. O.P.Sunik bel bir q na t g lmi dir ki, « ld olunmu geni faktlara sas n dem k olar ki, h r hansı bir dild v yaxud eyni tipli dill rd t zahür ed n hadis ba qa tip dill rd d mövcuddur (m s l n, aqqlütinasiyanın amorf, inkorporla an v flektiv dill rd t zahürü). Buna gör d dem k mümkündür ki, dünyada t miz flektiv, t miz aqqlütinativ, t miz inkorporla an dil yoxdur» [122, 28]. Dilçilik n z ryy sind bir çox t dqıatçılar mü yy n vaxtlarda bu m s l y öz s rl rind geni yer ayırmı lar. Lakin «dil tipi» m s l si, ümumiyy tl , dill rin morfoloji t snifati dilçilikd h l d öz aktuallı nı saxlayır. A.Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, E.Sepir bu sah d xüsusi t dqıatlar aparsa da, «dil tipi» m s l si h l d dilçiliyin tam h ll olunmamı problemi kimi qalır [100, 360]. Fransız dilçisi

Antuan Meye is dünya dill rinin daha çox genealoji t snifatına üstünlük vermi , morfoloji t snifatı is ümumilikd q bul etm mi di. M hz bunları n z r alaraq dill rin morfoloji t snifatına yenid n baxılması z ruri olsa da, n n vi t snifatın elmi h miyy tini heç endirm k d , fikrimizc , düzgün olmazdı.

Dil tipl ri iç risind iltisaqi dill r öz qrammatik qurulu una gör dig r dill rd n köklü sur td f rql nir. M lumdur ki, iltisaqi dill rin struktur–tipoloji lam tli rini özünd daha çox ehtiva ed n dill r Altay dill ridir. M hz buna gör d iltisaqi dill rin ümumi qrammatik qurulu unu izah etm y çalı ark n biz daha çox Altay dill rinin materiallarına saslanaca ıq.

Itisaqi dill r aqqlütinasiya yolu il m l g lir. « zahlı dilçilik terminl ri lü ti»nd aqqlütinasiyaya bel t rif verilir: «Aqqlütinasiya-1.Yalnız bir m nası olan standart sözd yi dirici kilçil rin sabit söz kökün (v ya sasına) qo ulması. Bu kimi qrammatik xüsusiyy ti olan dill r aqqlütinativ (iltisaqi) dill r deyilir. M s l n, *türk dill ri, fin-uqor dill ri* v s. Aqqlütinasiya odur ki, h r bir kilçi yalnız bir qrammatik m na da ıyır, el c d h r bir qrammatik m na bir kilçi vasit sil ifad edilir. 2.Ad t n yana ı g l n iki sözün bir-birin qovu araç bir söz klin dü m si. M s l n, *bildir (bir ildir), bil rzik (bil k üzük).*» [2, 8]. Göründüyü kimi, bu tip dill rd sözl rin cüml daxilind bütün leksik v qrammatik laç l ri kilçi vasit si il ifad olunur.

Dilçilik n z riyı sind «aqqlütinasiya» dedikd ad t n t kc h r hansı bir sözü m l g tir n müxt lif komponentl rin bir-biri il birl m si deyil, h m d kilçil rin bir çox xüsusiyy tl ri, onların monosemantizmi, sözd yi dirm v sözyaratma imkanları, ah ng qanunu v s. d n z rd tutulur.

B z n h r cür kilçil m aqqlütinasiya kimi ba a dü ülür. Eyni zamanda iltisaqi dill rd kilçil rin yalnız t km nalı, flektiv dill rd çoxm nalı olması fikri d , bizc , yanlı dır. kilçil r m nalarının k miyy tind n asılı olmayaraq h mi hansısa bir morfemi t kil ed n komponentl rd n biri olaraq qalırlar. Onlar (kilçil r) morfemin dig r komponenti olan kök morfeml sıx laq d dir l r v onunla müqayis edilirl r. kilçil rin m nasının k miyy ti (monosemiya v polisemiya) onların birl m sind n (aqqlütinasiya v fuziya) çox az asılıdır. Birl m nin üsulu v birl mi elementl rin m na xüsusiyy tl ri bütün dill rd müst qildir. Bunu «Dil» s rind E. Sepir d qeyd etmi dir. O, dill rin morfoloji tipini mü yy n edib, dill ri tipl rin gör t snif ed bilm s d , «ifad etm nin texnikası» (izoliyasiya, aqqlütinasiya, fuziya v simvolizasiya) il «sintezin d r c sini» (analitiklik, polisintetiklik v sintetiklik) bir-birind n f rql ndirmi dir [115, 95-97]. Bel likl , dem k olar ki, «aqqlütinasiya» h r hansı bir sözün morfoloji komponentl rinin birl m si üsuludur v h min birl m nin dig r üsulu olan fuziyaya qar ı qoyulur.

Itisaqi dill rd yeni söz yaradılmasında v sözün klinin d yi m sind i tirak ed n morfeml r (kök v

kilçi) arasındaki laq flektiv dill r nisb t n çox sıx deyildir. Y ni sözl r asanlıqla kök v kilçiy ayrıla bilir. Bu vaxt kök morfem d , kilçi morfem d öz müst qilliyini qoruyub saxlayır. Bu tip dill rin sas xüsusiyy tl rind n biri d budur ki, kilçi kök qo ulark n kök heç bir d yi ikliy m ruz qalmır. Söz yeni qrammatik forma k sb etdikc kök özünün müst qil formasını saxlayır, kilçi morfeml r is d yi m y m ruz qalır. M s l n, Az rb. *kil-* *kil-* , T. türk. *da* «da »–*da -a* «da a», monq. *gažar* «torpaq, yer»–*gažar-a* «torpa a, yer » , tunq.-manc. *lamu* «d niz»–*lamu-du* «d nizd » v s. Eyni zamanda kökün söz olması üçün heç bir kilçiy ehtiyac yoxdur. kilçil r h mi sözd n k narda olur v söz bir növ yapı dırılır. lk baxı dan el görs nir ki, bu yapı dırılma sanki süni yapı dırılmadır. st nil n vaxt h r iki t r fin müst qil m nası ola bil r.

İltisaqi dill rd sas n fonetik rtl rd n asılı olaraq morfeml r bir sıra d yi ikliy m ruz qalır. M s l n, iltisaqi dill rd (xüsusil Altay dill rind) ah ng qanunu deyil n fonetik hadis mü ahid olunur. Bel ki, söz daxilind inc sait inc saiti, qalın sait qalın saiti izl yir. Kök qo ulan kilçi morfeml r kökd ki saitrin qalın v inc liyin gör bir neç variantda i l n bilir. M s l n, *çiç k-l r*, *da -lar* (Az rbaycan dilind), *kul-lar*-«qollar», *öy-lör*-«evl r» (tatar dilind), *öl-üş* «ölüm» (yeni uy ur dilind), *kör-mök* «görm k» (Altay dilind) v s.

İltisaqi dill rd h r bir kilçi morfemin ks r n bir qrammatik m nası olur, y ni qrammatik m na yalnız bir

kilçi il ifadə olunur. H m d flektiv dill rd n f rqli olaraq aqqlütinativ dill rd eyni vaxtda bir kilçi bir çox hallarda bir qrammatik m nanı ifadə edir. Müqayis ed k: m s l n, rus dilind *kniqa* sözünd ki *-a* sonlu u eyni zamanda h m adlıq halı, h m cins kateqoriyasını, h m t ki, *kniqi* sözünd ki *-i* sonlu u h m yiy lik halı, h m c mi, *v kniqe* sözünd ki *-e* sonlu u h m çıxı lıq halı, h m d t ki, *v kniqax* sözünd ki *-ax* sonlu u is h m çıxı lıq halı, h m d c mi bildirir. İltisaqi dill rd is kilçil rin h r birinin özün m xsus v zif si var. M s l n, Azərbaycan dilind *yolda*, sözünd *-da*, monq. *tengride* «göyd , s mada» sözünd *-de* kilçil ri yalnız yerlik halın kilçisidir. Onun bu sözün hüdudunda bundan ba qa qrammatik m nası yoxdur. K miyy t is sıfır kilçi il ifadə olunmu dur. *Yollarda* sözünd d *-lar* kilçisi yalnız c min, *-da* is yalnız yerlik halın kilçisidir. Dem li, buradan bel bir n tic y g lm k olar ki, iltisaqi dill rd h r hansı bir qrammatik m nanı hansısa kilçi ifadə edirs , o, dem k olar ki, h mi h min kilçi il d ifadə olunacaqdır (t bii ki, burada istisnalar mövcuddur).

İltisaqi dill rin flektiv dill rd n bir f rqi d ondadır ki, flektiv dill rd söz daxilind yalnız bir sözd yi dirici kilçi i l n bil rs , iltisaqi dill rd bir neç qrammatik kilçi i l n bil r, h m d bir söz-forma daxilind h min kilçi bir neç d f t krarlana bil r. M s l n, *döy + ü + çü + l r + imiz + d n + dir + l r*. Göründüyü kimi, burada iki sözdüz ldici kilçi, iki c m kilçisi v s. i l nmi dir. Lakin b zi t dıqatçılar göst rirl r ki, iltisaqi dill rd bir kilçinin

bir söz daxilində bir neçə d f i l n bilməsi nadir hallarda baş verir. M s l n, O. P. Sunik *ev-d -ki-l r-d* sözündə *-d* kilçilini yerlik halın müxtəlif variantlarının formantları kimi qbul edir [122, 61].

B.Serebrennikov iltisafı dillərdə mövcud olan özünəməxsus davamlılıqı izah edərək göstərir ki, «... sözlərin dəyişməsi müxtəlif proseslər – sait və samit və zəlmələri, söz kökündəki saitlərin, sözün sonundakı samitlərin dəyişməsi, sözün sonunun pozulması hadisəsi iltisafı dillər üçün də yad deyildir. Səslər qrupundan ibarətdir ki, bəzi hadisələr (məsələn, ablaut hadisəsi) iltisafı dillər üçün tipik deyildir...» [118, 7]. O, əhəng qanununu da davamlılığın səslərdən bir kimi qeyd etmişdir [118, 8].

Beləliklə, sözlənilmədə bəzi ticarət gələklər ki, iltisafı dillərin söhbət daha çox türk, monqol, tunqus-mancur dillərindən gedir) belə davamlı qrammatik quruluşla əlaqəli olması onların qohumluşu barədə fikirləri ləşirməyə imkan verir.

1. 2. Genealoji təsnifat və dil qohumluşunun rəqləri

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində tarixi dilçiliyin səslərinin dünyanın böyük dil ailəsinə olan hind-Avropa dillərinə müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi edilmişliyi bəli olmuşdur.

Genealoji t snifat dill rin qohumlu una v qohumlu un d r c sin (bir dil ba qa bir dill az v ya çox d r c d qohum ola bil r) saslanır.

Dill rin genealoji baxımdan bölgüsü Avropada ntibah dövrün t sadüf ets d , buna ilk c hd h l XI srd olmu dur. Dövrünün görk mli türkoloqu Mahmud Qa arlı tanı ola bildiyi bir çox türk dill rind n topladı ı külli miqdarda material sasında 1073-1074-cü ill rd «Divani lü t-it-türk» adlı s rini yazmıdır. M.Qa arlı bu s rind bir neç türk dilini müqayis etmi di v onların genealoji c h td n qohum olmasına z rr q d r d übh etm mi di.

Qeyd ed k ki, müqayis li dilçiliyin meydana g lm sin q d r müxt lif dilçil r (Q.Postellus, .Skaliger, Y.Kamenski, E.Gi ar) b zi dill ri qohumlu a gör t snif etm y çalı salar da, diqq ti daha çox riyaziyyatçı–filosof Hotfrid-Vilhelm Leybnisin t snifatı c lb edir. Maraqlısı budur ki, o, dill rin müqayis sind n danı ark n n inki hind-Avropa dill rind n b hs etmi , h tta fin v macar dill rinin yaxın qohumlu undan söz açmı , bu dill rin türk, monqol v mancur dill ri il qohum oldu unu qeyd etmi dir. H.Leybnis dünya dill rini qohumluq laq l rin gör iki böyük qrupa ayırmıdır. Onun t snifatında ikinci qrup özü d iki yarımqrupa bölünür:

I. Arami (sami) dill ri.

II. Yaf t dill ri.

1. Skif dill ri (fin, türk, monqol v slavyan).

2. Kelt dill ri (yerd qalan bütün Avropa dill ri) [

Bax:16, 59].

Göründüyü kimi, bu t snifatda cüzi d yi iklikl r edils ydi, H.Leybnisin t snifatı indiki hind-Avropa v Ural-Altay dil ail l rini t xmin n hat etmi olardı.

XIX srin vv II rind meydana g lmi v dilçilik n z riyy sind böyük inqilab hesab edil n müqayis li-tarixi metod (n z ri d biyyatda bu metod komparativistika da adlandırılır) dünya dill rinin genealoji bölgüsün sasl elmi z min yaratdı. Dill rin tarixi baxımdan öyr nilm sinin xüsusi üsulu olan müqayis li-tarixi metod ancaq qohum dill r arasındakı münasib t t tbiq edilir v bu baxımdan müqayis olunan dill rin materiallarına (xüsüs n sözl r , kilçil r) saslanır [139, 8]. Bu metod dilçilik tarixind daha çox Rasmus Rask, Frans Bopp, Yakob Qrimmin adı il laq l ndirilir.

Dünya dilçilik elminin n n h ng simalarından sayılan görk mli alman dilçisi Frans Bopp «Sanskrit dili felinin t srif sistemi yunan, latın, fars v german dill ri felinin t srifi il müqayis d » s rind dilçilik tarixind ilk d f olaraq dill rin qohumlu undan söhb t açmı , topladı ı z ngin dil faktları il sanskrit dilinin Avropa v Asiyada geni yayılımı bir çox dill rl qohum oldu unu qeyd etmi di. F.Bopp t dciq etdiyi dill rd fell rin t srifind morfoloji lam tl ri tutu durub, onlar arasındakı ox arlı ı, yaxud eyniliyi göst rmi v qeyd etmi dir ki, bel bir hal müqayis y c lb olunan dill rin ümumi bir m n d n tör diyini t sdiq edir. O, müqayis üçün dill rin qrammatik qurulu unu sas götürmü dü.

F.Boppdan sonra R.Rask «Q dim imal dili sah sind t dqiqaat, yaxud island dilinin m n yi» s rind island dili il yunan, latin dill rinin qohumlu undan b hs etmi dir. Daha sonra o, «Fin dili haqqında traktat» s rind fin-uqor v çuva dill rini müqayis y c lb etmi , onları Qafqaz dill ri v bir sıra dill rl birlikd «skif dill ri» adı altında birl dirmi dir. R.Raskın fikrinc , aqqlütinativ karakterin sas n Asiyanın bir çıra dill rini birl dirm k olar [Bax: 82, 77].

R.Raskın ardınca Y.Qrimm «Alman qrammatikası» s rind german dill rinin, A. A.Vostokov slavyan dill rinin qohumluq m s l l rini t dqiqa etmi dir.

Dill rin qohumlu undan b hs ed n t dqiqaatçılar arasında alman dilçisi A. leyxer xüsusi yer tutur. O, t dqiqaatlarında hind-Avropa dill rinin tör diyi ulu dili mü yy nl dirm y çalı mı v sanskritin hind-Avropa dill ri üçün ilkin (protodil) olması fikrini ir li sürmü dür.

A. leyxer ilk d f olaraq hind-Avropa dill rinin genealoji t snifini vermi v dill rin c r si (v yaxud c r a acı) n z riyy sini i l yib hazırlamı dı. Dill rin c r si n z riyy sind sas yeri «ulu dil» anlayı ı tutur. A. leyxerin fikrinc , ulu dild n tör n n dig r dill r dil n slini v ya dil a acını t kil edir. Dil n sli is öz növb sind dil ail l rin , yaxud dil budaqlarına bölünür. A. leyxer t klif edirdi ki, ulu dild n ayrılıcı ilkin dill r kök dill r adlandırılısın. Kök dill r m rh l li kild dill r , dialektl r , yarım dialektl r , iv l r bölünür. N hay t, zaman keçdikc dialektl r v yarım dialektl r bir-birind n uzaqla araq

müstəqil dillər çevrilir və yenidən dialektlər və yarımdialektlər bölünür. Qeyd etdiyimiz kimi, A. leyxer hind-Avropa dillərinin «ulu dili» deyərək nə qədər dim sanskrit dilinin zərər tutmuşdur [Bax:16, 100].

A. leyxerin ardınca onun agirdi .midt «Hind-german dilləri arasında qohumluq münasibətləri haqqında» (1872) adlı əsərində ilk dəfə olaraq müəllimi A. leyxerin cərəyanın zərriyyəsinə qarşı çıxmıdır. O göstərməlidir ki, ümumiyyət, «hind-Avropa ulu dili» anlayışının özü kökündən səhvdir. .midtin fikrincə, ulu dil heç vaxt vahid kildə mövcud ola bilməz və o vələdən dialektlər bölünmə halda mövcud olmuşdur. Elə həmin əsərdə A. leyxerin cərəyanın zərriyyəsinə qarşı .midtə dəlillər nəzəriyyəsinin irəliləməsi sürmədür. Dəlillər nəzəriyyəsinə görə, cərfəmi kanca bir-birinə yaxın olan dillərdə oxşarlıqlar daha çox müəhd olunur. kəsin, bir-birindən təcrid olunduqca, dillər arasındakı oxşarlıq getdikcə zəiflənir.

Sadalamalardan görüldüyü kimi, yenedi hind-avropa ünaslarının tədqiqatlarındakı yarımqıqlıq, birtərəfli, dünya dilləri dedikdə yalnız hind-Avropa dillərinin nəzərdə tutulması özünü açıqdan-açıq a bürüz verir.

Təxminən həmin dövrlərdə qədim dillərinin, xüsusilə də türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə .Sreznevski, F. .Buslayev və başqaları ilbətər, Rusiyada müqayisəli-tarixi metodun görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunan Mirzə Kazımbəyin böyük rolu olmuşdur. O, «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» əsərində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan bəhs etsə də, başqa türk

dill rini v çox maraqlıdır ki, monqol dilini d müqayis y c lb etmi dir [50].

XX srin vv II rind dill rin qohumlu undan b hs ed n n sanballı t dqiqatlar Antuan Meyenin adı il ba lıdır. Xeyli dil bilm si onun komparativistika sah sind görk mli müt x ssis kimi yeti m sind böyük rol oynamıdır.

A.Meye dill rin qohumlu una saslanan genealoji t snifatı v zedilm z, qiym tli elmi t snifat hesab etmi dir v dill rin morfoloji t snifatının q ti leyhin olmu dur. O, «Hind-Avropa dill rinin müqayis li öyr nilm sin giri » (1903) adlı s rind yazırdı: «... iki dil n vaxtsa istifad d olan eyni bir dilin iki müxt lif t kamülünün n tic sidirs , o dill r qohum adlandırılır» [76, 73]. Ulu dil v onun b rpa edilm si m s l sind A.Meyenin fikirl ri dig r t dqiqatçıların, xüsuil d A. leyxerin v g nc qrammatikl rin fikirl rind n k skin sur td f rql nir. O da komparativistikanın ba qa nümay nd l ri kimi, bir-biri il qohum olan hind-Avropa dill rinin n vaxtsa mövcud olmu eyni bir dilin (hind-Avropa ulu dilinin) inki afı v divergensiyası n tic sind meydana g ldiyi fikrind dir. Lakin A.Meye iddia edirdi ki, müqayis yolu il h min ulu dili b rpa etm k mümkün deyildir v göst rirdi ki, müqayis li qrammatikanın sas v zif si dill rin tarixini yaratmaqdır. Onun fikrinc , müqayis li qrammatika ayrı-ayrı dill rin tarixini v qohum dill r arasındakı uy unluqları t dqiq etm kl m ul olmalıdır. A.Meye qeyd edirdi ki, h r hansı bir formanı tarixi baxımdan izah etm k üçün onun n q dim pill sin aid ld kifay t q d r sas olmalıdır. Bununla da o,

özün q d rki müqayis li dilçiliyin n ümd m s l si olan hind-Avropa ulu dilinin b rpa edilm si m s l sinin üstünd n x tt ç kmi olurdu.

Qeyd ed k ki, A.Meyenin bu fikri il razıla mamaq mümkündür, çünki, onun göst rdiyi kimi, iki qohum dil n vaxtsa istifad d olan eyni bir dilin iki müxt lif t kamülünün n tic sidirs , bu dili t dqiq v b rpa etm y c hd göst rm y d y r. n azından ona gör ki, bununla qohum dill rd ki özün m xsusluqların mahiyy tini v s b bini asanlıqla d rk etm k mümkündür. A.A.Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, burada müasir canlı dill rd n v dialektl rd n, q dim yazılı abid l rd n, düzgün b rpaetm nin bütün imkanlarından istifad etm k v h min dil faktının da ıyıcısı olan xalqı d rind n öyr nm k lazımdır. g r ulu dili bütöv halda, sistem klind b rpa etm k mümkün deyildirs , heç olmasa, onun fonetik v qrammatik qurulu unun, leksikasının, sas leksik fondunun b rpasına çalı maq lazımdır [100, 399-400].

Dill rin qohumlu u m s l sind n danı ark n görk mli dilçi N.Y.Marrın da t dqiqatlarını n z rd n keçirm k lazımdır.

sas n Qafqaz dill rinin t dqiqi il m ul olan N.Y.Marr hind-Avropa dil ail sin aid edil n erm ni dilind Qafqaz substratının mövcud olmasını mü yy nl dirmi dir. Bu substratı o, yaf z adlandırmı v onun elementl rini n inki erm ni dilind , bütün dünya dill rind axtarma a çalı mı dır. Bel likl , bir vaxtlar elm al mind q bul edilib, geni yayılan «dil haqqında yeni t limin» v ya Yaf z

n z riyy sinin bünövr si qoyulmu dur. N.Y.Marr özün q d rki n n vi dilçiliyi, dem k olar ki, r dd etmi , haqlı olaraq hind-Avropa dilçiliyinin sonda burjua elmin çevrildiyni (y qin ki, bu cür adlandırma daha çox dövrün t l bin uy unla dırılmı dır–T.Q.) elan ed r k orijinal dilçilik konsepsiyası yaratdı nı iddia etmi dir.

N.Y.Marr bütün dill rin inki af yollarının eyni oldu unu (qottoqonik prosesl rin vahidliyi n z riyy si) sübut etm y s y göst rmi dir. O, dünya dill rinin qohum oldu unu göst rmi v bütün dill rin sasında dörd elementin (**sal, ber, yon, ro**) dayandı nı qeyd etmi dir [75, 100-107].

Bir çox dilçlik d biyyatlarında göst rilir ki, N.Y.Marr A.A. leyxerin bioloji n z riyy sini ld r hb r tutaraq dill rin m rh l li (stadial) inki afı n z riyy sini ir li sürmü dür. Bu n z riyy y gör , bütün dill r m rh l li kild inki af etmi dir. N.Y.Marr da bel bir s hv n tic y g lmi dir ki, amorf dill r (m s., Çin dili) dünya dill rinin inki afında ilk v ibtidai m rh l ni t kil edir. Bu inki afın n yüks k m rh l sin is flektiv dill r daxildir. ltisaqi dill r flektiv dill rd n bir pill a a ıdadır. nkorporla an dill r is köksözlü dill r v ya ltisaqi dill r aid edilir. Ancaq biz bel g lir ki, N.Y.Marrın bu ideyası dili bioloji orqanizm hesab etm sind n daha çox, onu sinfi hadis adlandırması v dili üstquruma aid etm si il ba lıdır. Çünki N.Y.Marr qeyd edir ki, c miyy t bir ictimai formasıyadan dig rin keçdikc dil d bir v ziyy td n dig r v ziyy t keçir. Buna gör d dilin strukturu bird n d yi ir v çoxlu köhn

elementləri özündə saxlamaqla yeni və keyfiyyətə əsaslanan dil sistemi yaranır. Məsələn, izolə edilmiş dillər cəmiyyətin ilk, flektiv dillər isə klassik formasiyasının dil xüsusiyyətlərini əks etdirir [75, 107].

İbtidai dilçilik üçün xeyli müsbət işlər görmüş N.Y.Marrın bu nəzəriyyəsi dil tipologiyasının statikliyinin əksinə yönəldiyindən haqlı olaraq kəskin tənqid edilmişdir, çünki bu nəzəriyyə dillərin hər hansı bir qrupdakı yerini daha da möhkəmləndirir, onların öz strukturunu dəyişməsinə, bir tipoloji formadan digərinə keçməsinə qətiyyətlə rədd edirdi.

Qeyd edək ki, müqayisəli-tarix metodun dillər təbii heç də yüksələn xətt üzərində inkişaf etməmişdir. Müəyyən dövrlərdə dillərin qohumluğu məsələn müxtəlif münasibliklər mövcud olmuşdur. Məsələn, H. Uxardt və B. de Kurtene öz tədqiqatlarında dillərin qohumluğu nəzəriyyəsinə böyük şübhələri yanaşmışlar. Onlar qohumluğu bu cür baxırlar ki, qarışıq dillərin öyrənilməsinin əsasını qoymuşlar.

Hələ roman dillərinin dialektlərini öyrənmək üçün H. Uxardt belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, dialektlər arasında dəqiq sərhədlər mövcud deyildir. Hər bir dil hadisəsinin öz yayılma yeri vardır və həmişə müxtəlif hadisələrin bəzi verdiyi yerlər üst-üstə düşməyən bir-biri ilə kəsilir. H. Uxardtın görəliyi, bu hadisələrin əsas səbəbi dialektlərin daimi qarılıqlı əlaqəsidir [141,141-146].

Eyni fikri Boduen de Kurtene də söyləmişdir. Tədqiqatçı 1904 -cü ildə nəşr etdirdiyi «Dilçilik» adlı

m qal sind qeyd etmi dir ki, dil hadis I rinin v xüsusiyy tl rinin hüdudunu göst rm k qeyri-mümkündür. M s l n, o, roman dill ri il slavyan dill ri ararsında d qiq s rh di tapmaq mümkün olmadı ını göst rmi dir [31, 111].

Bel likl , dilçilikd ilk d f H. uxardt v B.de Kurtene bütün dill rin qarı ıq xarakterli olması n tic sin g lmi l r. Qarı ıq dill r is müxt lif dil ail l ri il qohum ola bil rl r v ç tinlikl t snif olunurlar. H. uxardt qeyd edir ki, b zi dill r iki dil ail si arasında ortağ mövqed dayanır [141, 145-146]. Boduen de Kurtene bel dill r misal olaraq ingilis dilini göst rir. ngilis dili german dill ri ail sin daxil olsa da, bir çox xüsusiyy tl rin gör onu roman dill ri ail sin d aid etm k olar. Erm ni dili hind-Avropa dil ail sin daxil edils d , onu bir neç dil ail sin daxil etm k mümkündür.

H. uxardt v B. de Kurtene sistemli kild A. leyxerin c r a acı konsepsiyasına qar ı çıxmı lar. Daha sonra H. uxardt . midtl birlikd m lum dal a n z riyy sini t klif etmi dir. B. de Kurtene is onların bu n z riyy sini d t kzib etmi dir.

N z ri dilçilik üçün maraqlı fakilardan biri d budur ki, H. uxardt da, B. de Kurtene d dill rin qohumlu unun iki formasını göst rmi l r: genealoji qohumluq v tarixi qohumluq. Lakin sonralar Boduen de Kurtene qohumlu un üçüncü tipini d qeyd etmi dir. Bu qohumluq daha çox ümumi co rafi yaxınlı a saslanır. El bu fikirl o, konvergensiya hadis sini diqq t m rk zin ç kmi v dill rin qohumlu unun üçüncü tipini–co rafi c h td n yaxın olan dill rin qohumlu unu saslandırmı dı.

Bel likl , H. uxardtın v B. de Kurtenenin t dqiqları n tic sind dill rin konvergensiyaı, l ng d olsa, t dqiqlat obyektin qevrildi v sonralar bir sıra dilçil rin (m s l n, dünya dill rini [nostratik dill r adı altında] bütövlükd müqayis y c lb ed n V. M. lıç-Svitçın) t dqiqlatlarına güclü t sir göst rdi.

Ümumiyy tl , müqayis li-tarixi metoda dünya dill rinin qohumlu unu sübuta yetir n ideal bir metod kimi yana maq düzgün olmazdı. vv la, ona gör ki, metod yarandı ı günd n yalnız hind-Avropa dill rinin qohumlu unu sübuta yetirm y xidm t etmi dir. Bu n azı ondan görünür ki, müqayis li-tarixi metodun inki afının n yüks k dövrl rind onun t dqiqlat obyektini yalnız flektiv qurulu u olan dill r t kil etmi dir. Burada dig r tipl r aid olan dill r (xüsusil yayılma arealına gör flektiv dill rd n sonrakı yeri tutan iltisaqi dill r) ya ümumiyy tl n z r alınmamı , ya da n z r çarpmayacaq d r c d epizodik mövqed qalmı dır. Hind-avropa ünasların g ldiyi absurd q na t gör , «nizamlı qrammatik qurulu u olan dill r (türk dill ri) anomaliyalarla izl n n hind-Avropa dill rin nisb t n müqayis y çox ç tin c lb olunurlar v bu dill rin hansı dill rl qohum oldu unu mü yy n etm k o q d r d asan deyildir» [52, 34]. M hz buna gör d müqayis li-tarixi metod, bel dem k mümkündürs , flektiv (xüsus n hind-Avropa) dill rin qrammatik qurulu una kökl nmi bir metoda qevrilmi dir v t bii ki, dig r qurulu lu dill r t tbiq olunan zaman ks n tic l r qeyd alınmalıdır.

Bu məsələ hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsi ilə məmul olan tədqiqatçıların birtərəfli mövqeyini də nəzərə almaq vacibdir. Hind-Avropa dillərinin qohumluq prinsiplərini diqqətli müəhd edərək nə görünür ki, komparativistlər daha çox bu dillərdə bir-birinə uyğun gələn faktları seçərək, onları ümumilikdə bütün dünya dilləri üçün (quruluşundan asılı olmayaraq) qohumluğun meyarları elan etmişlər. Yəni hind-avropa ünasları «... sayısız-hesabsız dünya dilləri üçün hind-Avropa dil qrupunu seçib ayırdılar. Bura bütün Avropa (macar və fin dillərini çıxmaq istisna) və hind dilləri daxil edildi. Bununla əlaqəli dil ailəsi əlaqədəki kobud sxem üzərində yaradılırdı: latın və yunan qrammatikasının bəzi elementləri sanskrit dilindəki kimi uyğun gəlir, kelt və qot dili qrammatikasında oxşarlıqlar var, latın qrammatikası ilə slavyan qrammatikası arasında yaxınlıq mövcuddur və s. və ilaxır» [17: 180]. Bu bəsit sxem hələ də hind-avropa ünaslarının nüvəsini təşkil edir.

Müqayisəli-tarixi metodun banilərindən biri olaraq (F.Bopp, R. Rask dillərin qohum olmasını sübut etmək üçün leksik səviyyəni tutarlı mənbə hesab etməmişlər) sonrakı komparativistlər dillərin leksikasına da nüfuz etməyə çalışmışlar. Lakin burada da hind-Avropa dillərinin qohumluğunu söyləməyə imkan verən faktlar seçilmişdir:

«1. Üçdənkə (bəlik sistemi mövcud olanda) yaxud üçdənkə doqquzadək (onluq sistemi mövcud olduqda dövrəli) olan saylar. «Bir» sayı az dayanıqlıdır. Nə üçün? Çünki hind-Avropa dillərində «bir» sayının adları müxtəlifdir.

2. I v II xs v zlikl ri. N üçün yalnız I v II xs v zlikl ri? Çünki hind-Avropa dill rind III xs v zlikl ri bir-birin uy un g lmir.

3. B zi qohumluq terminl ri.

4. Bir sıra b d n üzvl rinin adları (hind-Avropa dill rind yalnız ayaq sözü ümumidir)» [17,181].

Bu fikr bir eyi d lav ed k ki, komparativistl r dig r dil ail l ri il ba lı m s l l rd substart, superstrat faktını h ddind n artıq qabartsalar da, hind-Avropa dill ri üçün bu amill ri h mi arxa plana keçirmi l r. M s l n, O. Süleymenovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «...b lk say, v zlik v qohumluq terminl ri heç d cdad hind-Avropa dill rinin qalı ı deyil, sad c olaraq hansısa dild n (dey k ki, fars dilind n) onun n geni yayıldı ı dövrd (dey k ki, e. . l minillikd h m nil r zamanında, fars hakimiyy tinin q rbd Yunanıstan v Misir , r qd Hindistan v Çin d k yayıldı ı bir dövrd) m nims nilib?» [17, 182].

M lumdur ki, müqayis li-tarixi metodun qar ısında duran sas m s l l rd n biri d ulu dilin b rpa olunmasıdır. Lakin bu m s l d d komparativistl r yekdil n tic y g l bilm mi l r. İlk dövrl rd F.Bopp hind-Avropa dill rinin sanskritd n, yaxud onunla ümumi olan bir «atadan» tör m si fikrini ir li sürs d , sonradan bu dill r arasında «qarda lıq» münasib ti oldu u q na tin g lmi dir. F. legel sanskrit dilinin ilkin olması v bütün hind-Avropa dill rinin ondan tör m si fikrini q tiyy tl müdafı etmi dir. A. leyxer sanskrit dilinin ümumi grammatik qurulu una saslanıb, ulu hind-Avropa dilini b rpa etm y s y

göst rmi dir. Lakin XX srin I yarısının n büyük komparativisti olan A.Meye özün q d rki müqayis li dilçiliyin sas m s l si olan hind-Avropa ulu dilinin b rpaı problemini ümumilikd r dd etmi dir. N.S.Trubetskoy ulu dilin reallı na inanmırdı. Daha sonralar alman alimi Ziqmund Feyst bel bir n tic y g lmi dir ki, almanlar hind-avropalıla dırılmı fin-uqorlardır. Holland t dqiqtçısı Ulenbek sübut etmi dir ki, hind-Avropa dill ri iki dil ail sinin bir l m sind n meydana g lmi dir. Onlardan biri Ural-Altay ail sin , dig ri is Qafqaz dill rin yaxındır. Daha orijinal etnoqrafik v antropoloji n z riyy is Koppers aiddir. Onun n z riyy sin gör , hind-Avropa ail si kinçi v maldar qafqaztiplil rin köç ri Ural-Altay m n lil r t r find n istila olunması n tic sind yaranmıdır [36, 32-33].

1915–1917-ci ill rd n sonra hind-avropa ünaslar ulu dil problemin yenid n qayıtmalı oldular. Buna s b b is h min ill rd çex alimi B. Qroznının hett mixi yazısının ifr sini açması olmu dur. vv ll r sanskriti ulu hind-Avropa dili hesab ed n v yaxud ulu hind-Avropa dilinin b rpa olunmasında sanskrit, q dim yunan v latın dill rin üstünlük ver n komparativistl r bundan sonra hett dilini t dqiqt obyektin çevirdil r. Fikrimizc , burada iki sas m qs d güdülmü dür: 1) hett dili vasit sil ulu hind-Avropa dilinin ya nı bir az da vv l aid etm k mümkün idi. Çünki m lum olmu dur ki, ulu hind-Avropa dilinin parçalandı r dövr hesab edil n e. . ll minilliyin vv ll rind hett dili v q dim yunan dilinin dialektl rind n biri müst qil kild

mövcud olmu dur; 2) hett dilind ba qa q dim hind-Avropa dill rin nisb t n daha arxaik formalar mühafiz olunmu dur. umer dili d t xmin n bu baxımdan avropalılar t r find n t dqiqata c lb edilmidir. Halbuki, Eber- rader, Fr. Hommel umer-akkad dilinin aqqlütinativ tipin , leksik fonduna, fonetik d yi m l rin b nz rliyin saslanaraq bu q dim dili Ural-Altay ail sin aid etmi l r [4, 16]. Bundan ba qa, hett v umer dilinin türk dill ri il yaxın t masına dair t dqiqatlar getdikc geni l nm kd dir [17, 191–218; 8, 25–34; 13, 5–24; 12, 128–136; 9, 57–149; 7, 126–138]. Hamilton universitetinin «Hüquq tarixi» s rinin mü llifl ri is hesab edirl r ki, «Babilin n q dim sakinl ri olmu üm rl r qeyri-sami v mo ol qövmi qollarının birind n olmu lar» [Bax: 7, 139].

Bütün göst ril n c hdl r baxmayaraq müasir dövrümüz d k hind-avropa ünaslar ulu hind-Avropa dilinin d qiq ya ını, yarandı ı v yayıldı ı razini, parçalanma dövrü, qurulu u haqqında tam, d qiq t s vvür yarada bilm mi l r. Yalnız ayrı-ayrı formaların t xmini rekonstruksiyaları mövcuddur. Halbuki qeyri hind-Avropa dill rinin (m s l n, Altay dill rinin) ulu dilind n söhb t ged rk n komparativistl r tarixd bel bir dilin mövcud olmaması (guya tarixd mük mm l ulu hind-Avropa dili deyil n bir dil mövcud olub, slind ulu dil t xmini b rpadan ba qa bir ey deyildir!) fikrini xüsusi vur ulayırlar.

Söyl n nl rd n bel bir n tic y g lm k olar ki, müqayis li-tarixi metodun bütün dünya dill rin t tbiq olunaraq onların genetik qohumlu unu sübut etm y imkan

verdiyini söyləməyə çox çətindir. Bu metod hind-Avropa dillərindən bəzilər dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün kifayət qədər yararlı deyildir. Bizcə, beləviyyətdən çıxış yollarından biri dilləri müqayisə olunan xalqların etno-kulturoloji dünyagörüşündəki uyğunluqları sistemli şəkildə, diqqətli izləməkdir, çünki hər bir xalqın mədəniyyəti onun dili ilə yanaşı, mifologiyasında, folklorunda, ifahi yaradıcılıq sənətində, etnoqrafiyasında, mədəniyyətə ayır. Dillərin qohumluğu xalqların qohumluğu kimi ciddi bir məsələni gündəmə gətirdiyində müqayisəli-tarixi metod adı çəkilən sahələrinlə etdiyi nəticələrə vaxtın mürcəti tələm tələməlidir.

Qohumluq probleminə dair dillərin iki tarixi mərhələsinə də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bunlardan birini mədəniyyətdən asılı olmayaraq daha çox rəzi yaxınlıq və sıx mədəniyyətə əsaslanan dillərin yaxınlaşması və ümumi cəhətlərləndirilməsi, yəni konvergeniya və ya dillərin inteqrasiyası prosesi, digəri isə bir dilin dialektlər, yarımdialektlər, üslubların bölünməsi və onların sonradan inkişaf edərkən qohum dillər yaratmasına səslənən divergeniya və ya dillərin differensiasiyası prosesi. Bir çox dilçilik tədqiqatında bu iki prosesin daim bir-birini izləməsinə və nəzərdən keçirməsinə göstərilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yarandıqı gündən indiyədək dillərin genealogiyası snif və müqayisəli-tarixi metod daha çox divergeniya hadisəsinə səslənmişdir. Bilavasitə bunun da nəticəsində sinkron dilçilik diaxron dilçiliyi üstünə gəlmişdir. Buna görə də ayrı-ayrı vaxtlarda bəzi dilçilər qohumluqdan və təsnifatdan

imtina etməsi lərdə, dillərin genetik qohumluşuna skeptik yanaşmaları və hələtə ondan tamamilə imtina etməyi də tənklif etməmişdir.

Qeyd etməyə lazımdır ki, dillərin qohumluşunu müəyyənləşdirərkən həmin dillərdə mövcud olan substratlara (iki dilin çarpazlaşması nəticəsində müəllub dilin qalibi dildən nəfərsürləri) və superstratlara (çarpazlaşma zamanı gəlmə xalqın yerli xalqın dilinə keçməni fərsürləri) də xüsusi diqqət yetirməyə lazımdır.

Dillərin qohumluşunu tədqiq etməyə üçün onların fonem sistemi, lüğət tərkibi, sintaksisi və morfologiyası arasındakı əsas oxarçılıqları müəyyənləşdirilməlidir. İlk baxımdan bir-birinə oxayan bəzi zahiriləmlər görhənsə dilləri qohum hesab etməyə olmaz. O dilləri qohum hesab oluna bilər ki, vaxtilə mövcud olmuş bir dildən (ulu dildən) törəmişlər, ümumiliklə təkilən qədim kök və kilçiləri özərində ehtiva etsinlər, daimi fonetik uyğunluqları olsun. Çünki gər material yaxınlığı özünü bir neçə sözdə və ya kökdə, yaxud da iki dildə mövcud olan biriki kilçidə göstərirsə, bu, qohumluş üçün həlaldır. Bu yaxınlıq təsadüfde hesab edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində rəb və fars mənlisözlərin, rus dilində məxsus kilçilərin iqlimsi heçdə bu dillərin qohum olması demək deyildir.

Hələ XX əsrin birinci rübündə R.Rask dillərin qohumluşunu sübut etməyə üçün metod tənklif etmişdi. O, dillərin qohumluşunu müəyyənləşdirməyə üçün lüğət tərkibinin uyğunluşunu əsas hesab etməmişdi və qeyd etmişdi ki,

tarixi inki af dövründə qarılıqlı münasib tələrdən asılı olaraq bir dildən digər dilə saysız-hesabsız söz keçə bilər. R.Raskin fikrincə, dillərin qohumluğu üçün əsas meyar qrammatik quruluşunun uyğunluğu ola bilər. Dilçi göstərir ki, danimarkalıların dilindən qrenland dilinə, portuqal və ispan dillərindən isə malay dilinə külli miqdarda söz keçsə də, bu dillərin qohumluğundan söz gedə bilməz. R.Rask yazırdı: «Qrammatik uyğunluq qohumluğun, yaxud mənim ümumiliyinin mənbəyi tələmdir, çünki məlumdur ki, bəzə bir dil ilə qarışan dil həmin dildən hal və təsri formalarını fəvqəladə hallarda qəbul edir, yaxud, daha doğrusu, qəbul etmir, kəsin, öz xüsusi formalarını da itirir» [16, 81]. Dediklərini sübut etmək üçün R. Rask ingilisdən, dən ispan dillərini nümunə göstərir: ingilis dili skandinav və fransız dillərindən hal və təsri formalarını almamı, kəsin, özünün qədim anqlosakson fleksiyasının çoxunu itirmidir; dən dili alman kəçilini, ispan dili isə qədim kəçilini almamıdır [16, 81].

R.Rask daha sonra qeyd edir ki, dillərin qohumluğu üçün digər əsas lüğət tərkibinin eyniliyi və səs keçmələrinin, çevrilmələrinin (R.Rask sonralar german dillərindən samitlərinin ilkin çevrilməsi haqqında müqayisəli-tarixi dilçilikdə həmiyyətlə rol oynayan Rask-Qrimm qanununu kəfə etmiş) ümumi qanunauyğunluğu ola bilər.

Slavyan və ümumi dilçilik üzrə görkəmli mütəxəssis V. Boduen de Kurtene 1904-cü ildə yazdığı «Dilçilik» adlı əsərində qeyd edirdi ki, milli dillərin müqayisəli xarakteri və təsnifi onların oxşarlığının və fərqliliyinin dəqiq təyini

olunmasına saslanmalıdır. Dill r arasında ox arlıq özünü iki formada göst r bil r: 1) xalqların genealoji v ya tarixi qohumlu unun dil münasib tin salanan ox arlıq (genealoji t snifat); 2) tarixi v ya genealoji laq d n asılı olmayaraq v ziyy tin v d yi m l rin ümumi ox arlı ı (morfoloji v yaxud struktur t snifat). Boduen de Kurtene göst rir ki, dill rin genealoji v ya tarixi qohumlu u v onlarda olan ox arlıq yalnız o dill r arasında ola bil r ki, bu dill r n vaxtsa mövcud olmu vahid bir dilin müxt lif kild yi m l ri olsun. M s l n, slavyan dill ri öz aralarında qohumdurlar v bir-biril rin ox ayırlar, çünki onlar hamısı bir vaxtlar mövcud olmu ilkin slavyan v ya ulu slavyan dilinin müxt lif kild yi m si, yaxud ba qala masıdır [31, 110].

Qohumlu a gör dill r böyük v kiçik dil qruplarında birl dirilir. M s l n, hind–Avropa dil qrupu v onun t rkibin daxil olan slavyan, german, roman v s. dil qrupları. Qeyd ed k ki, böyük dil qrupuna daxil olan müxt lif dill r arasındakı qohumluq ayrıca götürülmü iki kiçik dil qrupu v ya bir dil qrupuna daxil olan dill r arasındakı qohumluqdan ad t n z if olur. M s l n, slavyan, german v yaxud roman dil qruplarına daxil olan dill r arasındakı qohumluq h r üç qrupun bir-biri il qohumlu undan daha yaxındır. Y ni rus, polyak, sloven dill rinin qrammatik qurulu unuda v sas lü t fondundakı ümumilik, rus v roman dil qrupuna aid olan fransız dili arasındakı ümumilikd n çox olacaqdır.

Müqayisəli-tarixi metodun prinsiplərini görürük, dillərin qohumluğunu sübuta yetirmək üçün maddi yaxınlıq olan sözlərin etimologiyasına, dillərdəki leksik uyğunluğa, köv-kilçə morfemlərin uyğunluğuna, qrammatik struktur uyğunluğuna, fonetik uyğunluğa, tez-tez izlənilən fonetik qanunlara əsaslanmaq lazımdır.

Dillərin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu onun əsasını, spesifikasiyasının mahiyyətini təşkil etdiyi üçün dillərin qohumluğunu müəyyənləndirərkən bu iki mühüm amil xüsusilə diqqətə yetirmək lazımdır, çünki bir dilin əsasını təşkil edərsə, o, həmin dil qohumu olan dilin əsasını (özünə məxsus xüsusiyyətli rəlsə də) təşkil edə bilər. Əgər öyrənilən dillərin qrammatik quruluşunda və əsas lüğət fondunda ümumiliklə meydana çıxarsa, onda həmin dillər qohum dillər hesab edilə bilərlər.

Qohum dillərin əsas lüğət fondundakı əlaqələri öyrənmək nəzəri və praktik həmiyyətə malikdir. Öz aralarında vasitəsiz qohumluqla bəllə olan dillərin bütün qrupları üçün bir çox sözlər ümumi olacaq, bəllə sözlər isə bu dillərin ayrı-ayrı qruplarını xarakterizə edə bilər.

Genealoji metodla tədqiqat apararkən tədqiqatçı bəllə olunmuş bir sıra dillərdə mövcud olan maddi yaxınlıq əsas diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dilçilik tədqiqatlarına əsaslanaraq dillərin qohumluğunun əsas meyarlarını əsasən aşağıdakı qrupla dərmaqlar:

- 1) dillərin fonetik strukturunda uyğunluqlar olmalıdır;

2) dill r arasında qanunauy un s s keçidi mövcud olmalıdır;

3) dill r uy un qrammatik qurulu a malik olmalıdırlar;

4) ismin hal, felin zaman v xs formaları eyni formantların (kilçil rin v sonluqların) köm yi il yaranmalıdır;

5) lü t fondunda ümumi sözl r mövcud olmalıdır. Burada qohumluq terminl ri, b d n üzvl rinin, ev heyvanlarının, r ngl rin adları, saylar v s. xüsusil n z r alınmalıdır.

Dünya dill rinin genealoji bölgüsü morfoloji bölgüy nisb t n daha geni yayılmışdır. Bunun da ba lıca s b bi bu metodla dilçilik üçün nisb t n daha d qiq elmi n tic l rin ld edilm si faktıdır.

T dqiçata c lb etdiyimiz Altay dill ri hind-Aropa dill rind n sonra dünyada n böyük dil ail sidir. Müqaiy sli-tarixi metodun t tbiqind bir sıra çatı mazlıqlar olmasına baxmayaraq, hind-Avropa dill rinin qohumlu unu sübut ed n bütün meyarlar (lb tt , qrammatik qurulu un spesifikliyi n z r alınmaqla) Altay dill rinin d qohum olmasını söyl m y imkan verir. Biz h min meyarlara keçm mi d n önc , ümumiyy tl , altay ünaslıq n z riyy sinin dilçilik tarixind tutdu u mövqey , altay ünasların g ldiyi elmi n tic l r n z r salma ı, Altay dill rinin qohumlu unu inkar ed n mövcud baxı ları t hlil etm yi lazım bilirik. Bu bar d II f sild daha trafılı danı aca ıq.

II F S L

ALTAY ÜNASLIQ N Z R Y Y S MÜQAY S L - TAR X D L Ç L Y N B R Q O L U K M

Altay n z riyy si müqayis li-tarixi dilçilikd n yaranmı müst qil bir n z riyy dir. Onun öyr nilm sinin sas h miyy ti ilk növb d ondan ibar tdir ki, bu n z riyy xeyli sayda (l id n artıq) dili özünd birl dirir. Dig r t r fd n, altay ünasl ın inki afı dilçilik elminin, xüsusil d müqayis li-tarixi dilçiliyin ld etdiyi nailiyy tl rl sıx ba lıdır. M hz müqayis li-tarixi dilçiliyin metodları (baxmayaraq ki, bunlar daha çox hind-Avropa dill rin amil olunmu dur) Altay dill rin t tbiq edildikd n sonra müasir altay ünaslıq yüks k elmi inki af dövrün q d m qoymu dur.

Qeyd ed k ki, XIX srin birinci yarısına q d r, y ni müqayis li-tarixi dilçilik yaranmamı dan vv l d Altay dill ri, onlar arasındak ı laq müxt lif t dqıqatçılar t r find n t dqıq edilmı dir. Lakin bu t dqıqatlar elmilikd n daha çox tarixi mara a saslanırdı. H min dövrl rd (XVII v XVIII srl r) n inki Altay dill rin , dem k olar ki, hind-avropa dill rind n ba qa bütün dill r münasib t tarixi maraqdan yaranırdı.

Altay dill rin bel bir maraq XVII srd n ba lamı dır. Artıq bu dövrd Avropa dill rind türk (.Meqizer), monqol (M.Teveno) v mancur (P.Verbi, M.Teveno) dill rinin qrammatikalarına aid cüzi d olsa

t dqiql r çap olunmu du. Bundan sonra holland t dqiqaçısı Nikolas Vitsen « imali v rqi Tartariya» s rind yakut, tatar, even, buryat, kalmık v Rusiyanın bir sıra fin-uqor v paleoasiya dill ri haqqında m lumat vermi dir [Bax:83, 92].

Rusiyada mövcud olan dill r, xüsusi Altay dill ri haqqında o dövr üçün daha geni m lumatı H.Leybnis vermi dir. H.Leybnis h min vaxtlarda çox m hur olan dünya dill rinin q dim y hudi dilind n tör m si n z riy sin qar ı çıxaraq bel bir haqlı fikir ir li sürmü dür ki, dill r arasında ehtimal olunan qohumluq laq sini izah etm k üçün bir çox dill rd ciddi etimoloji axtarı lar aparmaq lazımdır. O, bu i d dialektl rin xüsusi rolunun oldu unu da vur ulamı dir. H.Leybnis Rusiyada geni yayılmı dill rl yaxından tanı olmu v onları t snif etm y c hd göst rmi dir. O yazırdı: «... m n h l ki Skifiyada çox geni yayılmı üç dil tanıyıram: 1) rusların, polyakların, slovakların v boqeml rin danı dı ı sarmat dili; 2) türkl rin, kalmıkların v monqolların danı dı ı tatar dili; 3) lapondların, finl rın v macarların danı dı ı fin dili». H.Leybnis bunun ardınca qeyd edirdi ki, «samoyed, sibiryak, mordva, ç rk z v çeremis dill rini hansı qrupa aid ed c yimi bilmir m» [Bax: 83, 92]. Göründüyü kimi, H.Leybnisin Altay dill rin verdiyi t snifat kifay t q d r d qiq olmasa da, altay ünası n inki afına ehtimal ki, böyük t kan vermi dir.

Artıq XIX srin ortalarından ba layaraq Altay dill rinin (daha geni m nada Ural-Altay dill rinin) qohumlu u m s l si ön plana ç kilmidir. Buna sas s b b is müqayis li-tarixi

metodun Altay dillrinin daha geniş tətbiqi edilməsi və dəqiq elmi faktların ləğvi edilməsi idi. Məsələn ilk dəfə bu yönümdə yanaşmalardan biri eston tədqiqatçısı, akademik F.Videman olmuşdur. O, çud (fin-üqor qrupu), tatar, mançur və monqol dillrinin qrammatik quruluşunu müqayisə edərək bu dillər arasında qədim vədərin qohumluq münasibətlərinin olduğunu göstərmişdir. F.Videman fin-üqor və Altay dilləri üçün ümumi olan on beş xüsusiyyətə mövcudluğunu qeyd etmişdir. Bunlara səitlərin ahəngi, qrammatik cinsin yoxluğu, kilçilərin və kömürçü sözlərin postpozisiyası, hallanmanın və təsriflənmənin eyniliyi və s. daxildir [Bax: 82, 80].

F.Videmandan başqa Q.Çelqrenin və F.Rirexin fin-üqor, türk, monqol və tunqus-mañcur dillrinin qohumluğunu araşdırılmışdır. Lakin bütün bu tədqiqatlara baxmayaraq, XIX əsrin yarısına qədər altay ünvanlı sahəsində əsaslı struktur-tipoloji tədqiqatların sayı çox az olmuşdur.

Yalnız tanınmış alman rəqib ünası Vilhelm Hottun tədqiqatlarından sonra altay ünvanlıqda nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf başlamışdır. O, ilk dəfə olaraq illərdir toplanmış zəngin dil faktları əsasında struktur-tipoloji tədqiqatları aparmış, müqayisəli-tarixi metodun tətbiqinə ticarət uşurlu nəticələr əldə etmişdir. V. Hott ömrünün əvvəlində Ural-Altay dillrinin tədqiqatına əsaslanmışdır. Onun bu sahədə əsaslı araşdırma ilk böyük əsəri «Tatar dilinin tədqiqatı dairəti cümlələr» adlı əsərdir. V. Hott bu əsərində türk, monqol, tunqus-mañcur dillrinin qrammatik quruluşunu araşdıraraq

onların qohumlu unu sübut ed n s as d lill r daha geni yer vermi dir. Onun fikrinc , iki dilin qohumlu undan danı ark n ilk növb d h min dill rd ki söz kökl rinin v qrammatik formaların müqayis sin diqq t yetirm k lazımdır. V. ott J.Abel-Remyüzl razıla mayaraq yazırdı ki, qohum dill rd b zi qohumluq terminl ri, b d n üzvl rinin adları, t bi t hadis l ri, qida m hsullarının adları kimi s as m naları ifad ed n sözl rin üst-üst dü m m si h min dill r arasında qohumlu un olmamasından x b r vermir. Bu m nalar ba qa sözl rl d istifad oluna bil r. Bu m qs dl V. ott hind-Avropa v sami dill rind ki «o ul», «qız», «baci», «arvad», «göy, s ma», «torpaq», «gün », «ba », «da », «a ac» sözl rini müqayis etmi dir [Bax: 82, 81].

«Tatar dilinin t dqiqin aid t crüb l r» s rind V. ott Altay dill rinin saıtl r sistemi, ah ng qanunu, saıtl rin ayrıca xüsusiyy tl ri haqqında müf ss l m lumat vermi dir. O, eyni za-manda samit s sl rd n, onların v zl nm l rind n (m s., monq. $n-j-(\emptyset)$; $k\sim q$; $s, z\sim t/d\sim k$ v s.) ayrıca b hs etmi dir [Bax: 82, 82].

V. ott fin-uqor dill rinin qrammatik qurulu unu mük mm l öyr ndikd n sonra bu dill r hesabına Altay dil ail sinin hüdudlarını geni l ndirm k ideyasını ir li sürmü dür. Onun bu fikirl ri «Altay, yaxud fin-tatar dil ail si haqqında» adlı s rind çap olunmu dur. «Altay dill ri ail si», «Altay dill ri» termini d ilk d f burada geni i l nmi dir. T dqiqat i ind s as diqq t fin-uqor dill ri il türk, monqol v tunqus-mancur dill rinin qrammatik

qurulu onun müqayis sin yön lmi dir. V. ott apardı ı t dqiqlara saslanaraq Altay dill ri arasındakı qohumlu un xalqların qar ılıqlı laq sinin n tic si olması fikrin etiraz etmi dir. O, h min dill rin müxt lif s viyy l rini müqayis ed r k bu fikri q tiyy tl müdafi edib geni l ndirmi dir [Bax: 82, 82-83].

Altay ünası l n inki afında fin t dqiqlatçısı M.A.Kastrenin d böyük rolu olmu dur. 1842-1844 v 1845-1849-cu ill rd Sibir etdiyi s yah tl r zamanı o, fin-uqor, samodi, türk, monqol, tunqus v paleoasiya dill ri il ba lı z ngin materiallar toplamı dır. M.Kastren Altay razisini finl rin q dim v t ni hesab ed r k göst rir ki, fin dill ri az v ya çox d r c d Altayda ya ayan bütün xalqların dill ri il qohumdur. Bu dill r daha çox samodi v türk dill ri il yaxındır, eyni zamanda monqol v tunqus dill ri il d mü yy n m nada qohumdurlar. M.Kastren g ldiyi bu n tic d n çıxı ed r k fin-uqor, samodi, türk, monqol v tunqus-mancur dill rini «Altay dill ri» adı altında birl dirmi dir [Bax: 82, 87]. M.Kastren iki dilçiliyi bir-birind n ayırma ın vacibliyini qeyd etmi dir: 1) tarixi dilçilik; 2) spekulativ v ya f ls fi dilçilik. Onun fikrinc , tarixi dilçilik bir ail y m nsub olan dill r arasındakı maddi qohumlu u öyr nir. F ls fi dilçiliyin m qs di is müxt lif dill rd ki ümumi qanunauy unluqları t dqiql etm kdir. M.Kastren hesab edir ki, Altay dill ri arasındakı genetik laq ni tarixi dilçiliyin metodları vasit sil mü yy nl dirm k olar. O, 1850-ci ild yazdı ı «Altay dill rind xs kilçil ri» adlı

doktorluq monoqrafiyasında m hz bu metoddan istifad etm kl t dqiqt aparmıdır [Bax: 82, 88, 4, 17-19].

XIX srin ikinci yarısında altay ünaslı n inki afında Avstriya sanskritoloqu Anton Bollerin t dqiqtalarının h miyy tli rolu olmu dur. Macar dilinin fin-uqor v dig r Altay dill ri arasındakı yerini mü yy nl dirm yi qar ısına m qs d qoyan A.Boller v v lc fin-uqor dill rind fonetik hadis l ri, t srifl nm ni v hallanma sistemini müqayis etmi , sonradan samodi, tunqus, monqol v türk dill rini t dqiqtata c lb etmi dir. O, sonradan ilk d f olaraq yapon dilinin d Altay dil ail sin aid oldu unu sübut etm y s y göst rmi dir. A.Boller m qal l rind Altay (ümumilikd Ural-Altay) dill rind kilçil r, zaman v fel formalarına xüsusi diqq t yetirmi dir [Bax: 82, 88-90].

XIX srin sonu XX srin v v l rind Sibird ya ayan türk xalqlarının dill ri haqqında geni t dqiqtalar aparmı akademik V.V.Radlovun da Altay dill ri bar d mülahiz l ri maraq do urur. v v lc d n qeyd ed k ki, V.V.Radlov tanınmı alman dilçisi V. ottun yetirm si olmu v onun Ural-Altay dill rin h sr olunmu t dqiqtalarını d rind n m nims y bilmi dir [Bax: 81, 96].

V.V.Radlov altay ünaslıq probleml rin xüsusi t dqiqtalar h sr etm mi dir. Ancaq V. ottun agirdi oldu u üçün mancur ünaslıqla xeyli m ul olmu , tunqus-mancur dill rinin öyr nilm sind meydana çıxmı probleml rin h llin can atmıdır. « imali türk dill rinin fonetikasi» adlı s rind türk dill rind ki fonetik hadis l ri daha aydın izah etm k üçün dig r Altay dill rini müqayis y c lb ed n

V.V.Radlov haqlı olaraq qeyd edir ki, Ural-Altay dill rinin onların dialektl ri sasında öyr nilm si daha m q s d uy undur v bu, q dim yazılı abid l rin olmaması faktını kompensasiya ed bil r [Bax: 81, 97].

V.V.Radlov .A.Boduen de Kurtenenin ideyası il razıla ara q fonetik hadis l rd morfoloji m na görmü dür. M hz bu baxımdan o, ah ng qanununu türk dill rinin aqqlütinativ qurulu u il la q l ndirmi , onun mövcudlu unda morfoloji m nanın xüsusi h miyy t k sb etdiyini göst rmi dir. V.V.Radlov Ural-Altay dill rini bu dill rd ah ng qanununun intensivlik d r c sin gör t snif etmi dir: 1) ah ng qanununun morfoloji m nasız, yalnız fonetik hadis oldu u dill r (samodi dill ri); 2) kök v kilçinin vokalizasiyasının ah ngin qanunauy unlu una tabe oldu u dill r (tunqus dill ri); 3) saıtl rin ah nginin ciddi qanunauy unlu a malik oldu u dill r (fin, monqol v türk dill ri) [Bax: 81, 98].

XIX srin sonunda alman aliml ri Villi Banq v Henrix Vinkler d altay ünaslı n müxt lif probleml rin h sr olunmu monoqrafiyalar, m qal l r çap etdirmi l r. Bu s rl rl h min srd ki altay ünaslı a dair t dqıqatlara yekun vurmaq olar.

Ural-Altay n z riyy sinin t r fdarları daha çox Ural v Altay dill ri arasında mövcud olan tipoloji uy unlu u, qrammatik v xüsüs n d leksik eyniliyi t dqıqata c lb etmi l r. Qeyd olunan tipoloji uy unluqlar sas n bunlardır:

1. Fonetikada: a) saitlərin əhəmiyyəti; b) samitlərin assimilyasiyasının ümumi qanunauyğunluqları; c) söz kökündə cingiltili samitlərin sabitliyi; ç) sözün təklərinin sabitliyi; d) vurğunun yerinin sabitliyi və s.

2. Morfologiyada: a) aqqlütinasiyanın mövcudluğu; b) onların qoşmalarla birləşməsi; c) artiklların işlənilməsi; ç) qrammatik cins kateqoriyasının yoxluğu; d) mənsəbiyyət kateqoriyasının mövcudluğu; e) çıxılıqlı halın müqayisədə rəcisə yaradılması;) isimlərin cəmdə birlişməsinin qoşulması; f) fəllərinin məhləməsinin bolluğu; g) sual dəninin mövcudluğu;) xüsusiyyətinin (III xüsusiyyəti) iştirakı və ziliyyətinin genetik əlaqəsi; h) qeyri-müəyyən halın və ya əsas halın funksiyasının müxtəlifliyi; x) bəzə dillərdə «etmə» fəllərinin konstruksiyası və zədələnməli konstruksiyası və s.

3. Sintaksisdə: a) tələfin cümlədə və söz birləşməsində tələlin olub-olmadığı və iki mövqedə işlənməsi; b) tamamlayıcının tamamlanandan və iki mövqedə işlənməsi; c) sual konstruksiyasının sual dənini vasitəsilə yaranması; ç) budaq cümlənin məsələn, fəlləşmə və fəllə bəzə tərkibini və zədələnməsi; d) yönüklə halla işlənməsi obyektin məntiqi ayrılması; e) sayların və sıfıqların təyinedici funksiyalarının dənini ziliyyəti və s.

Ural-Altay dillərinin qohumluğunu irəlilədirən qeyd edilən kimi, Ural-Altay dil birliyi sonralar ayrılaraq iki böyük dil ailəsinə ayrılmışdır. Bunlardan biri Ural dilləri ailəsi, digəri isə Altay dilləri ailəsidir. Ural dil ailəsi sonrakı diferensiasiyadan təsəvvürdə iki budağa bölünmüşdür: 1) fin-ugor budağı

(buraya fin və uqor qrupları daxildir); 2) samodi buda ı (samodi və yukagir-eskimos-aleut qrupları). Altay dilləri ailəsi öz növbəsinə üç dil buda ına bölünmüşdür: 1) türk-monqol buda ı (türk və monqol qrupları); 2) tunqus-mancur buda ı (tunqus və mancur qrupları); 3) yapon-Koreya buda ı (yapon və Koreya dilləri).

Ural-Altay nəzəriyyəsinin ilkin mərhələsində tədqiqatçıların klassik nəzəriyyəti (Y.Nemet, B.Kollinder, M.R. S. N. N., C.Kiekbayev və başqaları) hər bir dil ailəsinə daxil olan dillərin qohumluğunu, həyata ümumilikdə bu dil ailəsinin özünün qohum olması ideyasını müdafiə etməli. Qeyd edək ki, Ural-Altay dillərinin başqa dil ailələri ilə qohum olması fikrini dəirli sürünlər olmuşdur. Məsələn, bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Ural-Altay dilləri dravid (tamil, kannad və s.), yenisey (ket, kott, arin, assan) dilləri ilə qohumdurlar. V.V.Banq daha irəliləmişdir ki, bu dil ailəsinin nəinki öz aralarında, həyata hind-Avropa dilləri ilə qohum olması qənaətinə gəlmişdir. X.Pedersen isə ümumilikdə hind-Avropa, kartvel, sami və hami dillərini Ural-Altay dilləri ilə qohum dillər hesab etməlidir [Bax: 149, 62]. Ancaq bu dil ailəsinin qohumluğu çox az inandırıcı görünmüş və tədqiqatlar istənilən nəticəni verməmişdir. Buna görə Ural-Altay dillərinin qohumluğu problemi dilçilikdə öz həlmiyyətli həllini tapmamışdır, üstelik ideyanın tərifdarları sürütlə azalmışdır.

Ural-Altay nəzəriyyəsi öz həlmiyyətini itirdikdən sonra Altay dillərinin (türk, monqol, tunqus-mancur dilləri)

qohumlu u m s l si dilçilik üçün aktual problem çevrilmi dir.

M lumdur ki, müqayis li dilçiliyin banisi hesab edil n F.Bopp sanskrit dilinin bir sıra dill ri (xüsus n Avropa v Asiyanın ks r dill ri il) qohumlu u ideyasını bu dill rd kök v kilçil rin ox arlı na saslanaraq ir li sürmü dür. Yalnız bundan sonra söz kökl rinin v qrammatik morfeml rin ümumiliyi hind-Avropa dilçiliyind dill rin qohumlu unu sübut ed n sas xüsusiyy t kimi q bul olunmu dur. M hz bu baxımdan Altay dill rini müqayis li-tarixi metodla öyr n n ilk t dqi qatçı M.Kastren olmu dur. V. ott v M.Kastren bel q na t g lmi l r ki, imal- rqi Avropanın v Sibirin çoxlu sayda bir-birin qohum olan dill rinin q dim v t ni Altay olmu dur [Bax:145, 51].

Qeyd ed k ki, g r vv ll r Altay dil ail sin türk, monqol, tunqus-mancur dill ri daxil edilirdis , sonralar Y.D.Polivanov v Q. .Ramstedt onun hüdudlarını geni l ndir r k yapon v Koreya dill rini d bu ail y daxil etmi l r [Bax: 93, 156-164; 92: 45, 83]. Lakin, yeri g lmi k n, yapon dilinin Ural-Altay dill ri il qohum olması fikri V. ott, De Rosni v J.Hoffman t r find n vv ll r d ir li sürülmü dü [Bax: 4, 15].

Altay ünaslıq n z riyy si müqayis li dilçilikd birm nalı qar ılanmamı dır. Hal-hazırda bu n z riyy y iki baxı mövcuddur: pozitiv v skeptik. M s l y pozitiv yana anlar göst rirl r ki, Altay dill ri (çox vaxt Koreya v yapon dill ri d buraya daxil edilir) arasındakı maddi yaxınlıq onların genetik qohumlu undan ir li g lir. Tarixin

hansısa bir dövründ (n azı iki min il bundan vv l) ulu Altay dili deyil n bir dil mövcud olmu dur. Sonrakı diferensiasiya n tic sind h min ulu dil müasir Altay dill rin bölünmü dür. Yeri g lmi k n qeyd ed k ki, qohumluq t r fdarları diferensiasiya n tic sind yaranmı müst qil dill rin sonradan bir-biri il qar ılıqlı laq sini d n z r almı lar. Ulu Altay dilinin mövcudlu una übh il yana anlar is (skeptikl r, b z n onlara neoaltay ünaslar da deyirl r) bu uy unlu u tipoloji uy unluq hesab edirl r. Onlar qeyd edirl r ki, sturuktur c h td n uy un olan bu dill r eyni inki af yolu keçmi l r v güclü qar ılıqlı laq l r n tic sind bir-biril rin h ddind n artıq yaxınla mı lar.

Pozitiv altay ünasların ilk nümay nd l ri N.N.Poppe, B.Y.Vladimirsov, Y.D.Polivanov, Q. .Ramstedt olmu lar. Onlar n inki bu n z riyy ni inki af etdirmi , h tta onun hüdudlarını geni l ndirmi dir l r.

Altay dill rinin qohum olması fikrinin t r fdarları indi d çoxluq t kil edirl r. Buraya görk mli türkoloqlar, monqol ünaslar v tunqus-mancur ünaslar (Q.Vinkler, P.Aalto, V. .Sinsius, O.P.Sunik, .V.Kormu in, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, V.D.Kolesnikova, K.Kenesbayev, S.C.Nomin-xanov, D. .Nasilov, A.P.Dulzon, N.A.Sıramyatnikov, S.A.Sta-rostin v s.) daxildirl r.

Altay dill rinin fonetikasının, qrammatikasının v leksikasının müxt lif probleml rinin daha d rind n öyr nilm si görk mli fin altay ünası Q. .Ramstedtin adı il ba lıdır. Altay dill ri il m ul oldu u ilk ill rd Q.Ramstedt d bu dill rin genealoji c h td n qohum olması fikrini inkar

etmi dir. Skeptik altay ünaslar kimi o da bütün uy unluqların yalnız qar ılıqlı laq n tic sind meydana g l m si q na tind olmu dur. Lakin o, 1910-cu ild Sankt-Peterburq Universitetind altay- ünaslı n probleml rin dair sistemli kurs aparark n bu m s l y münasib td öz mövqeyini d qıql dirmi dir. Bundan sonra qırxillik elmi f aliyy ti dövründ Ramstedt ld etdiyi materialları t kmill dirmi v tunqus-mancur, Koreya dill rinin hesabına Altay dil ail sinin hüdudlarını geni l ndirmi dir. Lakin t dqıqatçının uzunmüdd tli t dqıqatı yalnız onun ölümünd n sonra i rıq üzü görmü dür [Bax: 65, 23].

Q.Ramstedtin fikrinc , altay ünaslıq n z rıyy si ümumi müqayis li-tarixi dilçilikd n ayrılı mı bir qoldur. O, haqlı olaraq hesab edir ki, altay ünaslı n qar ısında duran sas m s l Altay dil ail sini mü yy n ed n qanunları t dqıq v izah etm kd n ibar tdir.

Q.Ramstedt XX srin vv ll rind daha çox fin-uqor v monqol dill rinin görk mli t dqıqatçısı kimi tanınmı dir. O, Altay dill rinin fin-uqor dill ri il laq sini inkar ed r k Koreya v q dim yapon dilini bu ail y daxil etmi dir [Bax: 26, 35-36].

Q.Ramstedt ilk növb d türk v monqol, tunqus-mancur dill rin aid külli miqdarda material toplamı , z ngin d biyyatla tanı olmu dur. Sonra bu dill rin fonetikasını v morfologiyasını müqayis etmi v onlar arasında qırılmaz laq nin mövcud oldu u q na tin g lmi dir. Bu sah d t dqıqatlarını geni l ndir n Q.Ramstedt h min dill rin eyni kök dild n tör diyini göst rmi , türk-monqol-tunqus-mancur

ulu dilini b rpa etm y c hd göst rmi v mü yy n m nada buna nail olmu dur.

Q.Ramstedtin Altay dill ri il ba lı apardı ı t dıqatlar onun ölümünd n sonra Pentti Aalto t r find n 1952-ci ild «Altay dilçiliyin giri » adı altında çap edilmi dir. s r üç hiss d n ibar t olmu dur: I hiss –Altay dill rinin müqayis li fonetikasi, II hiss –Altay dill rinin müqayis li qrammatikasi, III hiss –I v II hiss I rin fonetik, leksik v qrammatik göst ricil ri. Bunlardan yalnız ikincisi 1957-ci ild rus dilin t rcüm edil r k çap olunmu v altay ünasların stolüstü kitabına çevrilmi dir.

Q.Ramstedt bu s rind daha çox kök v kilçi morfeml r , söz formasının d yi m sin , yeni söz yaranmasına, nitq hiss I rin , onların t snifatına xüsusi diqq t yetirmi dir.

Q.Ramstedtin Altay dill rinin leksikasına h sr etdiyi n böyük s ri «Kalmıkca lü t»dir. O, burada müxt lif Altay dill rinin materialından istifad etmi , dem k olar ki, bütövlükd Altay dill rinin müqayis li-tarixi lü tini yaratmı dır [Bax: 29, 11].

Q.Ramstedt altay ünaslıqda Ramstedt-Pellio fonetik qanunu il d m hurdur. Bu qanun bir neç Altay praformalarına t tbiq olunsa da, sas n türk v monqol dill rin aiddir. T dıqatçı bel bir q na t g lmi dir ki, ulu Altay dilind söz vv lind hansısa kar spirant (sürtün n) { i l nmi dir. H min spirant b zi müasir Altay dill rind özünü müxt lif variantlarda göst rir, b zil rind is ümumiyy tl ,

heç bir iz buraxmayıb. Q. Ramstedtd n f rqli olaraq Pellio bu fonemin kar spirant yox, partlayan samit olu unu qeyd etmi dir. Sonradan müxt lif dilçil r bu qanunun hat dair sini geni l ndirmi l r. A.Sovajo Ramstedt-Pellio qanununu Ural dill rin , D. inor hind-Avropa dill rin t tbiq etmi dir [Bax: 145, 51].

Q.Ramstedtd n sonra ba qa dilçil r d Altay dill rinin qrammatikasına, fonetikasına saslanaraq sambalı fikirl r ir li sürmü l r. M s l n, B.Y.Vladimirsovun fikrinc , türk, monqol v tunqus-mancur dill ri arasındakı qohumluq laq sinin sas göst ricil ri fonetika sah sind mövcud oldu u kimi, morfologiya, sintaksis v leksika sah l rind d mövcuddur. Lakin bu laq ni sübut ed n sas d lill r h min dill rin morfologiyasında daha çox özünü göst rir [34, 46].

Y.D.Polivanova gör , türk, monqol, tunqus-mancur dill rini a a ıdaki prinsipl r gör qohum hesab etm k olar: 1) morfologiyanın kilçil m tipind olması; 2) vurunun daimi yeri (ilk hecada) v ekspirator xarakteri; 3) ah ng qanunu; 4) fonetik uy unluqların ümumi xarakteri v s. [93,156-164].

V.K.Metyusa gör , saıtl rin ah ngi, qalın, partlayan samıtl rin ikili bölünm si, söz vv lind cingiltılı samıtl rin az i l nm si, saıtl rin s lisliyi v dayanıqlı ı, *ŋ/n*-nın söz sonunda dayanıqlı olmaması, samit s sl r qrupunun söz vv lind v sonunda i l nm m si, qo a v yaxud uzun samıtl rin i l nm m si Altay dill rinin qohumlu unu sübut ed n amill rdir [Bax: 145, 54].

J.Deni Altay dill rinin qohumluq prinsipl rinin a a idakılar oldu unu göst rir:

1. Fonetikada–saitl rin ah ngi, söz vv lind sonor samitl rin az i l nm si, söz sonunda n s sinin davamsızlı ı, söz kökünd v kilçil rd geminat (uzun) samitl rin i l nm m si, söz vv lind qovu uq samitl rin i l nm m si v s.

2. Morfologiyada–qrammatik cinsin yoxlu u, yalnız iki qrammatik k miyy tin (t k v c m) mövcudlu u, «t miz» kök morfeml rin i l n bilm si, morfologiyaların (h r bir dilin) aqqlütinativ – kilçil m xarakterind olması, bir tipli t srifl nm nin mövcudlu u v s.

3. Sintaksisd –cüml d sözl rin sırası (ikinci d r c li üzvl rin ba üzvl rin ardınca g lm si), ba layıcıların v nisbi v zlikl rin, dem k olar ki, yoxlu u v s. [Bax: 145, 54].

Altay ünaslıq n z riyy sin skeptik mövqed n yana anların n görk mli nümay nd si polyak dilçisi V.Kotviç hesab olunur. V.Kotviç Altay dill rini müqayis y c lb ed r k onların genetik c h td n qohum deyil, tipoloji c h td n uy un olması fikrini ir li sürmü dür. V.Kotviçd n sonra bir sıra dilçil r onun g ldiyi n tic il razıla araq Altay dill rini qohum hesab ed nl ri t nqid etmi l r.

V.Kotviç «Altay dill rin aid t dqıqat» s rind t kc Altay ail sin daxil olan dill r arasında mövcud olan uy unlu u v f rqi göst rm mi , eyni zamanda onların ümumi inki af yolunu izl m y s y göst rmi dir. Mü llif bu s rind Altay dill rini müqayis li-tutu durma metodu il

t dıq etmi dir v türk, monqol, tunqus-mancur dill rinin qrammatik qurulu unu müf ss l göst rm y can atmı dir [65].

V.Kotviç t dıqatının sonunda qeyd etmi dir ki, türk, monqol, tunqus-mancur tayfaları bir neç sr vv l Çinin imalında ya amı lar. Onlar müxt lif dill rd danı salar da, dill rind struktur uy unluq mövcud olmu dur. Ba qa qrupların t siri altında bu tayfalar tez-tez birl ib ayrılmlar v bu t sirin n tic sind onların dill ri özün m xsus xüsusi lam tl r qazanmı dir [65, 345-346]. Bu fikirl r V.Kotviçin v ondan sonra g l n ardıcılılarının Altay dill rinin qohumlu una skeptik mövqed n yana masına s b b olmu dur.

V.Kotviç t dıqatında türk v monqol dill rind sözün strukturu, türk, monqol v tunqus-mancur dill rind isim v fel kilçil rinin xüsusiyy tl ri, nitq hiss l ri, ah ng qanunu v s. probleml r xüsusi diqq t yetirmi dir.

V.Kotviçin Altay dill rin aid t dıqatlarından danı ark n qeyd etm k lazımdır ki, bu sah y aid özün q d rki bütün d biyyatla tanı olmu v geni ümumil dirm l r apara bilmi dir. O, türk, monqol, tunqus-mancur dill rinin materialları sasında hesablama apararaq göst rmi dir ki, monqol dill ri il türk dill ri arasında 50% morfoloji, 25% leksik uy unluq vardır. Monqol v türk dill ri il tunqus-mancur dill ri arasında 5% morfoloji, 10% leksik uy unluq vardır. Bununla bel V.Kotviç bu uy unlu u adı ç kil n dill rin qohum hesab edilm si üçün kifay t hesab etm mi di [65, 351].

Biz tunqus-mancur dillərinin görkəmli tədqiqatçısı O.Sunikin o nöqtəyi-nəzəri ilə razılaırıq ki, monqol və digər türk dilləri ilə müqayisədə monqol, yakut və ya tuva dilləri arasındakı münasibət V.Kotviçin hesabladığı kimi deyildir. Yakut və even, yaxud mancur və monqol dilləri arasındakı münasibət digər türk və tunqus-mancur, monqol və tunqus dilləri ilə müqayisədə bu qəbildəndir [125, 16].

Beləliklə, V.Kotviç Altay dilləri arasında mövcud olan uyumlu genealoji yox, tipoloji hesab edirdi. O yazırdı ki, xüsusi Altay dil ailəsinin mövcudluğu haqqında danışıqlar. Lakin onun əsasında genetik əlaqə yox, tipoloji uyumlu dayanır ki, bunu da türk, monqol və tunqus dillərinin eyni inkişaf yolu keçmələri ilə izah etmək olar [65, 351-352]. Ancaq V.Kotviç bəzi məqamlarda vəvəli fikirlərinin əksinə olaraq Altay dillərinin qohumluğunu və onların ulu bir dilin törəməsi fikrini də qəbul edərkən qeyd edir ki, hər halda bu ulu dilin mövcudluğu çox qədimlərlə əlaqəli deyildir [65, 351].

V.Kotviçdən sonra A.İrbək, C.Klouson, G.Dörfer, L.Liqeti, Q.Sanjeyev və başqaları Altay dillərinin qohumluğunu inkar etmələri ilə əvəzində qeyd edərkən, skeptik altay ünasları Altay dillərinin qohumluğunu inkar edərkən əsasən bu dillərin leksik əlaqəsi yoxdur ki, uyunsuzluq mövqeyində çıxış edirlər.

Məlum oldu ki, ümumiyyətlə, dilçilikdə müqayisəli baxış yarandıqdan sonra dillərin qohumluğunu sübut və ya inkar etmək üçün leksik deyil, qrammatik quruluş əsas götürülməlidir. Məsələn, müqayisəli-tarixi

metodun banisi F.Bopp sanskrit, yunan, latin, fars v german dill rinin qohumlu undan danı ark n U.Counzun t klif etdiyi kimi dill rin qrammatik qurulu unu müqayis y c lb etmi dir. Ona gör ki, xalqların bir-biril qar ılıqlı münasib tl ri n tic sind bir dild n dig rin külli miqdarda söz keç bil r. Buna gör d R.Rask qrammatik uy unlu un mü yy nl dirilm sini dill rin qohumluq münasib tini aydınla dırmaqda sas vasit hesab edir. O yazırdı ki, qrammatik uy unluq qohumlu un, yaxud m n ümumiliyinin n möt b r lam tidir, çünki m lumdur ki, ba qa bir dil qarı an dil h min dild n hal v t srifl nm formalarını fövq lad hallarda q bul edir, yaxud, daha do rusu, q bul etmir, ksin öz xüsusi formalarını da itirir [24, 267-268].

Ümumiyy tl , müqayis li-tarixi metodun n görk mli nümay nd l ri müqayis y c lb etdikl ri dill rin s s uy unluqlarına v morfoloji lam tl rin uy unlu una xüsusi diqq t yetirmi l r [90: 6-7, 11]. Bütün bunlardan bel n tic y g lm k olar ki, dilin leksik s viyy sind n çıxı ed r k dill rin qohum olub-olmamasını sübut etm k mümkün deyildir, çünki dilin leksik s viyy si dig r s viyy l r nisb t n daha az dayanıqlıdır. Ekstralingvistik t sirl r özün ilk növb d leksik qatda yer tapır v leksik s viyy integrasiya üçün çox lveri lidir. M hz bu baxımdan dill rin leksik t rkibi qohumluq probleminin h llind az h miyy tlidir.

Skeptik altay ünaslar iç risind A. erbakin mövqeyi xüsusil diqq ti c lb edir. O, müxt lif ill rd yazdı ı

m qal l rd Altay dill ri arasındakı mövcud laq nin genetik qohumlu un deyil, tipoloji uy unlu un n tic si oldu unu qeyd etmi dir [142; 143; 144; 145; 146; 147; 148]. A. erbak altay ünasl ın müqayis li-tarixi dilçiliyin qollarından biri oldu unu q bul ets d , el bil q sd n Altay dill rind uy un olmayan leksik paralell r tapma a c hd göst rmi dir. O, fikrini sübuta yetirm k üçün üç tematik qrup (kosmik cisiml rin v t bi t hadis l rinin adlarını, ilin f sill rinin, gec v gündüz adlarını, ev heyvanlarının adlarını) götür r k onlar arasında uy unsuzluq oldu unu qeyd etmi dir. A. erbakın fikrinc , bu qruplar t sadüf n seçilm mi dir, çünki onlardan vv lki iki qrupa aid olan sözl r dild daha q dim v dayanıqlı olur. H min sözl r a a ıdakılardır:

A. Kosmik cisim v hadis adları:

M nası	Türk	Monqol	Tunq. - mancur
ay	āj	saran	bijaya (biāya)
gün	kūn	naran	sigün (dila a)
ulduz	[ultus	podun	xōsiqta
s ma	kök	oytoryoj	saɣna
yer	[är	yaɣar	dunra
su	suβ(~suy)	usun	mó
od	Öt	yal	toyo

dolu	tōli	mönder	b na (boyuna)
buz	pūs	mölisün	žükä
ıldırım	[a in	akilyan	hōsin
qar	qār	asun	xımanra
ya ı	[aymur	buruyān	tügdä
eh	iq	siqüder	siläksä
qırov	qırayu	qırayu	-
bulud	pulut	egülen	tóguksä

B. l, f sil, gec v gündüz adları:

M nası	Türk	Monqol	Tunq. - mancur
il	[il	pon	aņa
payız	kūs	namur	boto
qı	qiš	ebül	tógä
yaz	[ās	qabur	nälki (näņni)
yay	[äj	jun	juya
gün	kün	edür	inäņi
gec	kün	sóni	dolbo
s h r	ār	öglüge	tima
gec	kā	udeši	s ksā

C. Ev heyvanlarının adları:

M nası	Türk	Monqol	Tunq. - mancur
at	at	morin	morin
axta at	aqta, alaša	axta	aqta, alašan
ay ır	aδyir	aǰırya	aǰıryan, aǰırya
qısır, sonsuz	qisir	keüser	kisari
birillik ay ır	qulun	unayan	unaxan
iki, üç ya lı erk k heyvan	yunan	yunan	yunan
iki, üç ya lı di i heyvan	yunăjın	yunajin	-
öküz	oyuz, ökülz	üxer	hukur
in k	iñäk	ünegen	inak ogus
bu a	buqa	buqa	muxašan , būqa
buzov	bozayı	bizayı	-
d v	täbä	temeqen	temen, temeden
qoyun	qojin, qonin	qonin	xonin,

			konin
qoç	qo , qo qar	qu a	xusa xonin
quzu	qozı	qurayan	kurkan
birilik d v balası	bota, botuq	botuyan	-
ikillik d v balası	tajlaq	tajilaq	-
üçillik d v balası	torum	torum	-
damazlıq d v	buyra	buyura	-

[144, 24-27].

vv la, qeyd ed k ki, A. erbakın müqayis y c lb etdiyi leksik paralellik bütövlük, sistematiklik t kil etmir. Çünki m lumdur ki, müqayis üçün el sözl ri seçm k lazımdır ki, dild xeyli q dimd n mövcud olsun. Bel sözl r daha vacib v h yati m naları ifad ed n adlar daxildir. Bunlar qohumluq terminl ri, b d n üzvl rinin adları, b zi heyvan v bitki adları, r ng adları, q dim m k al tl rinin, m k prosesl rinin v m k m hsullarının adları, b zi v zlikl rdir [90, 16].

Göründüyü kimi, A. erbak bunlardan yalnız b zi heyvan adlarını (III tematik qrup) müqayis y c lb etmi v dem k olar ki, fikrinin ksin olaraq bütövlükd leksik uy unluq silsil si ld etmi dir. O, özü d etiraf ed r k yazır

ki, göstərilən tematik qrupun çarçivəsində bütün uyunluqlar birbaşa və təsadüfi paralellik çətin ki olsun. Lakin sonradan müəllif ehtimallara əsaslanaraq buradakı bir çox sözlərin kökünü başqa dillərdə axtarma əlaqə göstərməlidir. Məsələn, türk. *öküz*, monq. *üxer*, tunq. (even) *ogus* sözünü minliklə hind-Avropa mənbəli (tozarca) *okso* sözü ilə bəlləyir və əks keçid ehtimalını nəzərə almır [144, 28].

Digər tərəfdən, I və II tematik qruplardakı sözlərin uyunsuzluğuna heç də adı çəkilən dillərin qohumluğunu inkar etmir. Birincisi, ona görə ki, məhur altay ünas V. ottun qeyd etdiyi kimi, iki dilin qohumluğundan danıqarkən ilk növbədə həmin dillərdəki söz köklərinin və qrammatik formaların müqayisəsinə fikir vermək lazımdır. Digər tərəfdən, qohum dillərdə əsas məna ifadə edilən terminlərin üst-üstə düşməməsi həmin dillər arasında qohumluğun olmamasından xəbərdar vermir [82, 81]. İkincisi, ona görə ki, eyni məna ifadə edilən, lakin əslində görünməyən sözləri müqayisə etmək olmaz [90, 16], çünki belə olarsa, qohumluqna ümumiyyətlə edilməyən müxtəlif dillərdə A. erbakin göstərdiyi I və II tematik qruplar üzrə uyunsuzluqlar müəhd etməklərlər. Məsələn:

I tematik qrup

mənası	rus.	Fran.	alm.	ital.	isveç.
ay	luna	lune	Mond	luna	máne
gün	solnue	soleil	Sonne	sóle	sol
ulduz	zvezda	etoile	Stern	stella	stjarna

s ma	nebo	ciel	Himmel	cielo	himmel
yer	zemi	terre	Erde	terra	jorden
su	voda	eau	Wasser	acqua	vatten
od	oqon	feu	Feuer	fioco	eld
buz	led	glace	Eis	ghiaccio	is blix
ıldırım	molni	éclair	Blitz	fulmine	blix
qar	sneq	neige	Schnee	neve	snö
ya ı	dojd	pluie	Regen	pioggia	regn

II tematik grup.

m nası	rus.	fran.	alm.	ital.	isveç.
il	qod	annee	Jahr	anno	ar
payız	osen	automne	Herbst	autunno	höst
qı	zima	hiver	Winter	inverno	winter
yaz	vesna	printemps	Frühling	primavera	var
yay	leto	ete	Sommer	estate	sommar
gün	den	jour	Tag	giorno	dag
gec	noç	nuit	Nacht	notte	natte
s h r	utro	matin	Morgen	mattino	morgon

ax am	veçer	soir	Abend	sera	aftan
-------	-------	------	-------	------	-------

A. erbak ba qa bir m qal sind daha k skin mövqe tutaraq altay ünaslı ı tamamil lazımsız, h tta z r rli m uliyy t hesab etmi dir. Onun fikrinc , Ural-Altay n z riyy si v onunla ba lı n tic siz paralell r axtarı ı türk, monqol, tunqus-mancur dill rinin d rind n öyr nilm sin mane olmu dur. Buna gör d o, altay ünaslı ın tarix zidd oldu unu qeyd etmi dir. Monqol v tunqus-mancur dill rinin materialları sasında türk praformalarını b rpa etm yin is qeyri-mümkünlüyünü vur ulamı dı [149, 69-70]. slind , A. erbak özü d altay ünaslı ı müqayis li-tarixi dilçiliyin bir qolu hesab etmi dir v m hz buna gör altay ünaslı ı tarix zidd bir n z riyy hesab etm k öz fikrini inkar etm kdir. Eyni zamanda iki yüz il yaxın bir müdd td dünyanın tanınmı türkoloqlarının, monqol ünaslarının, tunqus-mancur ünaslarının ld etdiyi saysız-hesabsız u urlu n tic l ri faydasız adlandırma ı qeyri-elmi q na t kimi qiym tl ndirm k olar. Dig r t r fd n A. erbakin ksin olaraq ks r t dqıqatçılarn fikrinc , yalnız Altay dill rinin materialları sasında bu ail y daxil olan h r bir dilin fonetik v morfoloji qurulu unu yenid n qurmaq (rekonstruksiya etm k) olar [Bax: 62, 22; 112, 34-35; 43, 60-63; 130, 14-15; 71, 23-25; 72, 139-142; 35, 32-58; 44, 23-31; 27, 315-321; 60, 322-330; 109, 73].

Altay dill rinin qohumlu unu inkar ed n C.Klouson m s l y ba qa s pgid n yana mı dir. O, leksikostatis-

tikadan və qılottoxronoloji metoddan istifadə etməklə Altay dillərində seçdiyi leksik vahidlərin müqayisə cədvəlində qurmuş və burada sistematik uyunsuzluqların mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Məsələn:

m nası	q dim türk.	q dim monq.	manç.
simlər			
qarın	karın	ke'eli	hefeli
köks, dö	tö: (dö:), kögöz	e'eji	tunggen
bulud	bulut	e'ülen	tugi
torpaq	top:rak	öser, široy	boihon
yumurta	yumurt a:	ömdegen	umhan
tük, qıl	kil	(h)üsü	funiyehe
l	elig	ar	gaia
ba	ba	teri'ün	uju
buynuz	bü üz	eber	uyhe
diz	ti:z (di:z)	ebüdüg	buhi
kök	kök	(h)uǰa'ür/uǰu'r	da
qum	kum	elesü(n)	yongga
ail	uru	(h)üre	use
dil	tıl (dıl)	kelen	ilenggu
su	su:v	usu(n)	muke
arxa	arka:	aru	fisa

ot	ot	ebesün	orho
göl	kö:l (gö:l)	na' ur	Omo
Sif t l r			
ç ki	barça: kop, kama	büri, qamu	yooni
böyük	ulu , be ük	yeke	amba
yeni	yañi:	şine	i e
qara	kara:	qara	sahaliyan
d yirmi	tegirmi: (degermi:)	tögörigey, tö'erig	muheliye n
a	a:k	a a'an	şanyan
sarı	sari	sira (şira)	suwayan

[53, 33-37].

C.Klouson bu mövzuya h sr etdiyi m qal nin v v lind seçdiyi metodun h miyy tini saslandırmaq üçün dili, onun divergensiyasını karbon qazı (C₁₄) v onun radiaktiv izotoplarının parçalanması il müqayis etmi dir. Qeyd etm k yerin dü rdi ki, slind bunların müqayis si o q d r d u urlu deyildir, çünki t bi t v c miyy t qanunları arasında n q d r ox ar xüsusiyy t l r n z r çarpısa da, k skin f rql r d mövcuddur. Ba qa bir t r fd n, ümumiyy t l , dill rin qohumlu u probleminin h ll olunmasında leksikostatistik v qlottoxronoloji metodlar

u urlu vasit l r hesab edilmir, çünki h r iki metod dilin o q d r d dayanıqlı olmayan leksik s viyy sind n çıxı edir. Leksikostatistika daha çox qanun, qanunauy unluq v kateqoriya nümayi etdirm y n statik vahidl rin alqoritmini mü yy nl dirir. Ba qa sözl , dilin leksik vahidl ri arasında riyazi paralell r aparır. Aydınır ki, dil leksik s viyy d inteqrasiya üçündür. Bu s viyy d substrat, superstrat v adstratların i tirakı übh sizdir. Dil dig r dill rd n leksik vahidl r çox asanlıqla daxil ola bilir v h min dild v t nda lıq hüququ qazanır. Bu zaman daha çox fonetik–akustik qanunauy unluqlar ona t sir edir, bir növ alınmı vahidi konkret dilin ifad imkanlarına uy unla dırır. Bu is dil hadis si deyil, nitq hadis sidir. M hz buna gör d leksikostatistika qohumlu u sübut v ya inkar etm k üçün yararlı deyildir. Qlottoxronologiya is qar ıla dırılan iki dilin qar ılıqlı laq si haqqında son d r c d ilkin m lumatları tez ld etm y imkan ver bil n lveri li metoddur. «Lakin qar ıla dırılan iki dil daha çox m lumdursa, nöqsansız n tic l r ld etm y imkan ver n yegan metod müqayis li-tarixi metoddur» [36, 34].

C.Klousonun leksikostatistik metod vasit sil altay ünasıq n z riyy sinin s hv v ya yolverilm z oldu unu sübut etm k c hdi müxt lif dilçil r t r find n t nqid olunmu dur. H tta Altay dill rinin qohumlu unu inkar ed n b zi t dqıqatçılar da bu t nqid qo ulmu lar. M s l n, G.Dörfer C.Klousonu düzgün metod seçm m kd t nqid ed n L.Gersenberql razıla dı ını bildirir [39, 50]. O hesab edir ki, Klousonun metodu qeyri-q na tb x dir [38, 35].

L.Liqeti d göst rir ki, dill ri müqayis ed rk n h r eyd n v v l qlottoxronoloji uy unsuzlu un altında gizl nmi sözl rin h qiqi etimoloji laq sin fikir verm k lazımdır. O, C.Klousonun leksikostatistik c dv lind uy un g lm y n bir neç türk, monqol, tunqus-mancur m n li sözl r arasındakı etimoloji laq ni mü yy nl dirmi dir. M s l n:

Türk.kögüz «dö , qadın dö ü» sözü monq. *e'eji* «dö » sözü il b rab r h m d *kökö* «qadın dö ü», manc.*xuxun* «1.dö ; 2.süd», udeg., oro. *uku*, neqi.*ukun*, evenk.*ukun*, *ukun*, *uku u*, even.*uken* sözl ri il etimoloji uy unluq t kil edir.

Türk.*topraq* «torpaq, toz» monq.*tobra* , *tobura* , *toyura* sözl ri il (Klousonun c dv lind *köser*, *široi*) laq lidir. Bu qrupa t bii ki, türk.*toz*, *to osun*, *to'osun* sözl ri d daxildir.

Monq. *ar* « l » sözünü etimoloji c h td n türk.*qar* « lin yuxarı hiss si; çiyin» sözü il (c dv ld *elig*) ba lamaq olar.

Türk.*uru* «ail » sözü c dv ld *hüre* sözü il qar ıla dırılrsa da, slind monq.*uru* «ail ; qadın t r fd n olan qohum; cins; tayfa» sözü il birba a uy undur.

Monq.*kelen* «dil» sözü *kele* «dem k, söyl m k, danı maq, adlandırmaq», *kelegi* «lal, p lt k» sözl ri il birlikd türk.*käläjï*, *kälä ü* «söz», çuv.*kala* «dem k, söyl m k» v manc.*xele*, *xelen* «1. danı maq bacarı ı; 2. k fiyyatçı, casus» sözl ri il etimoloji baxımdan ekvivalentdir.

Türk.*arqa* «arxa» etimoloji c h t d n monq.*aru* «arxa» sözü ilə əlaqəlidir. Onların digər ekvivalentləri bunlardır: udeg.*aka* «arxa», oro.*atta*, oroç.*akka* neqi.*ajkan*, evenk.*arkan*, even.*arkan* və s [69, 24-26].

L.Liqeti bir sıra sözlər arasındakı etimoloji uyğunluğu bəzən etdikdən sonra C.Klousonun seçdiyi qlottoxronoloji metod vasitəsilə Altay dillərinin qohum olmasını və ya olmamasını sübut etmək yəni qeyri-mümkünlüyünü göstərmidir. Onun fikrincə, dillərin qohum olmasını sübut etmək xüsusilə çətindir. Yalnız bunu sübut etmək olarsa ki, iki və ya bir neçə dil qohumdur və bir ulu dildən törəmişdir. Bu sübut isə qeyri-qənaətbəx ola bilər. Belə tədqiqat metod daha inandırıcı və qüsursuz arqumentlər olmayana qədər davam edə bilər [69, 30].

L.Liqeti yazır ki, Altay dil birliyinin mövcudluğu hind-Avropa və ya fin-üqor dil birlikləri ilə müqayisədə sübut olunmayıb. Bunun iki səbəbi ola bilər: ya həqiqətən Altay dilləri bir ulu dildən törəmişlər və onlar qohum deyillər, ya da kəsin qohumdurlar, ancaq onların indiki vəziyyəti o qədər xüsusi və qeyri-bərabər inkişafın nəticəsidir ki, qohumluqları məlum modellərlə (hind-Avropa, fin-üqorda olduğu kimi) sübut oluna bilmir [69, 34]. Bizcə, həqiqətən də Altay dillərinin qohumluğu probleminin yüz illik yaxın bir müddətə tam həll olunmamasına mane olan bəzi səbəblər L.Liqetin göstərdiyi ikinci amildir, çünki türk, monqol, tunqus-mancur dillərinə aid olan yazılı abidlərin müxtəlif dövrlərə aid olması onların qeyri-bərabər inkişafına səbəbdir. Hətta L.Gertsenberq hind-Avropa

dill rind n f rqli olaraq Altay dill ri üçün ümumi say v köm kçi fel sisteml rinin olmamasını (bu altay ünaslıq n z riyy sini t nqid ed nl rin ir li sürdüyü sas arqumentl rd ndir) Altay protoetnik durumunun hind-Avropa protoetnik durumundan f rql n n ba qa tipoloji struktura malik olması il laq l ndirmi dir [36, 36]. Eyni zamanda Altay dill rinin dig r dill r nisb t n az öyr nilm sini (türk dill ri nisb t n istisnalıq t kil edir) d buraya lav etm k lazımdır. Lakin son lli-altmı il rzind Altay dill rinin aktiv t dıqata c lb olunması n tic sind bu dill rin qohumlu unu sübut etm k yolunda ortaya çıxan, dem k olar ki, ks r probleml r h ll olunmaqdadır.

C.Klousonun g ldiyi n tic il razıla mayan L.Liqeti sonda qeyd edir ki, n leksikostatistika, n d qlottoxronologiya altay ünaslıqla ba lı t dıqatların g l c yini mü yy nl dir bilm z.

Yeri g lmi k n qeyd ed k ki, Az rbaycan dilçisi .Abdullayev d C.Klousonun n tic l ri il razıla mayaraq onun fikirl rin qar ı tutarlı ks arqumentl r qoymu dur [1, 304-306].

N.A.Sıromyatnikov «Altay dill rind ümumi morfeml rin müqayis li-tarixi öyr nilm sinin metodları» adlı m qal sind C.Klousonun altay ünaslıq n z riyy sini qlottoxronologiyanın köm yi il inkar ed rk n M.Svode d n b hr l ndiyini qeyd edir. O yazır ki, M.Svode özü d bu yolla dill rin qohumlu unu mü yy n etm yi qeyri-mümkün hesab etmi dir. g r Koreya v yapon dill rind nisb t n yeni hadis olan Çin leksik t b q si haqqında m lumatımız

olmasa, C.Klousonun t klif etdiyi metodla onların qohumlu unu sübut ed bil rik [128, 53-54]. N.Sıramyatnikovun bu fikrini analoji olaraq Azərbaycan v r b, fars dill ri arasındakı münasib t d aid etm k olar.

N.Sıramyatnikov h min m qal sind C.Klousona cavab olaraq müqayis metodunun bir neç ümumi prinsipini göst rmi dir. M s l n:

1. Predmetl r v onların adları deyil, dil vahidl ri müqayis edilm lidir.

2. Sözl r yox, morfeml r müqayis edilm lidir.

3. Ba qa dill rl müqayis üçün söz v morfeml rin fonetik t rkibc mü yy nl mi daha q dim formalarını seçm k (söhb t q dim ümumilikd n gedirs) lazımdır. g r abid l r yenidirs , müqayis vasit sil qohum dill rd ki daha q dim s sl nm ni b rpa etm k lazımdır.

4. Leksikanı müqayis li öyr n rk n bütün dill rd uy un m naları ifad ed n ümumi morfeml r müqayis edilm lidir. ki-iki öyr nilm az effektlidir.

5. Ümumi morfeml rin müqayis si zamanı münt z m fonetik uy unluq a kar edilm lidir.

6. Müxt lif dill rd morfeml ri müqayis ed rk n qohum kökl rin mövcudlu unu n z r almaq lazımdır.

7. Ümumi t qlidi kökl ri, ideofonları, «u aq dili»n daxil olan sözl ri a kar etm k lazımdır.

8. Q dim ümumilikd n f rqli olaraq yeni alınmalar mü yy n edilm lidir v s. [128, 53-63].

Görk mli alman dilçisi G.Dörfer is Altay dill rinin qohumlu u m s l sin tamam ba qa bir aspektd n

yana mıdır. O, bu dillərin bazis leksikası əsasında onların genetik qohumluğunu barədə fikir yürütməyə cəhd göstərməkdir. G.Dörferin fikrincə, dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün bazis leksikasının həmiyyətli rolu vardır. O, bədənin üzvlərinin adını bazis leksikasına aid edərək bu leksika qatı leksikanın mədəni qatına qarşı qoyur [38, 35-43]. G.Dörfer qeyd edir ki, mədəni qatıya aid olan sözlər (məs., avtomobil, telefon, titullar və s.) müəyyən mədəni hadisələrə bağlı yaranmış mənaları ifadə edir, bəzə də dillərdən tez və asanlıqla alınır. Bədənin üzvlərinin adları isə alınma olmur və qohumluqlaqların izah olunmasında həmiyyətli rola malikdir [38, 35].

G.Dörfer keyfiyyət xarakterinə görə bədənin üzvlərinin adlarını iki yerə bölür: 1.Nüvə bazisli sözlər (NBS). Buraya alınmayan və ya çox nadir hallarda alınan adlar daxildir; 2.Periferik bazisli sözlər (PBS). Bu qrupa aid olan sözlər çox tez alınır. «Baş», «qulaq», «burun», «ağız», «dil», «diş», «saç», «ürək», «əl», «ayaq» kimi sözlər NBS-ə aiddir və onlar əsas fizioloji funksiyaları yerinə yetirən orqanların adlarıdır. «Böyrək», «kiprik», «daban», «alın», «hadıt barmağı» və s. kimi sözlər isə PBS-ə daxil edilir [38, 37-39].

G.Dörfer NBS-dən 11 (baş, göz, qulaq, burun, ağız, dil, diş, saç, ürək, əl, ayaq), PBS-dən isə 5 (dodaq, barmaq, diz, saqqal, boyun, boğaz) söz seçərək, hind-Avropa, kartvel, sami, dravid, Ural və Altay dillərindən onların paralelliyini izləməyə çalışmışdır. O, son nəticədə Altay dillərindən həmin paralelliyin daha çox pozulduğunu qeyd etməklə bu nəticədən çıxırdı ki ümumaltay leksikasının

q dim qohumlu un deyil, ulu dill rin (Altay ail sin daxil olan h r bir dilin protodili) alınmaları sasında formala dı ı q na tin g lmi dir [38, 39-43].

Lakin G.Dörfer Altay dill rinin qohumlu unu tamamil inkar etm y ehtiyat etmi dir. O yazır ki, «... übh siz, q dim dill rd n alınmalar h qiqi q dim qohumlu a çox yaxındır v çox ox ayır. M s l n, monq.ere «insan»~türk.er, yaxud monq.bora «boz»~türk.boz çox q dim türk formasından (*ere, *bora, yaxud *borja) m l g lmi dir. Lakin ç tin ki, Q.Ramstedtin v ya N.Poppenin z nn etdiyi kimi, bu sözl r qohum olsunlar, eyni zamanda C.Klouson v A. erbakın fikri il razıla maq olmaz ki, yeni alınmalar V-VII sr aiddir. G.Dörfer qeyd edir ki, bu sözl rin alınması yeni eradan vv l aiddir. Daha sonra o, deyil nl ri bel ümumil dirir: **tezis** (Ramstedt, Poppe)–ümumaltay sözl ri qohumdurlar; **antitezis** (Klouson, erbak)–ümumaltay sözl ri sad c q dim olmayan alınmalardır; **sintezis** (Liqeti, Dörfer)–ümumaltay sözl ri indiki qohumlu a çox ox ayan ulu dil alınmalarıdır» [38, 43].

H r eyd n vv l qeyd etm k lazımdır ki, C.Klousonun metodunu oluqca sad , t miz k miyy t xarakterli hesab ed n v bu metodla dil qohumlu u problemini h ll etm yin qeyri-mümkünlüyünü göst r n G.Dörfer özü d b d n üzvl rinin adlarını hat ed n 16 sözün (11 söz NBS - d n, 5 söz PBS - d n) müqayis si il lliy yaxın dili birl dir n böyük bir dil ail sinin qohumlu a saslanıb- saslanmadı ını söyl m y c hd göst rmi dir.

Halbuki M.Svode bunun üçün 100 söz seçmi dir. S.Yaxontov is buraya 10 söz d lav etmi dir. S.Starostin Altay dill rind h min sözl ri müqayis etmi dir v ld olunmu xeyli sayda uy unlu un t sadüfi v alınma olmadı ını qeyd etmi dir [120, 104-112]. Eyni zamanda burada sas natamamlıq dialektl r müraci t olunmamasıdır. Bizc , leksik s viyy d problemin h llin bu cür yana an zaman leksik bazisi kompleks halda (qohumluq terminl ri, ev heyvanlarının adları, bitki adları v s.) müqayis y c lb etm k daha sistematik v tutarlı olardı. G.Dörfer nüv bazisli sözl ri qohumlu un sübutu üçün daha etibarlı sas hesab ets d , onunla periferik bazisli sözl r arasında d qiğ s rh d olmadı ını da etiraf etmi dir [28, 37]. Dig r t r fd n, yalnız 16 b d n üzvünün adının müqayis si il n tic çıxarma a t l s n G.Dörferin ksin olaraq, V.D.Kolesnikova Altay dil ail sin daxil olan h r bir dild orta hesabla 200-300, h tta tunqus-mancur qrupunda sinonim, variant v alınmalarla birlikd 600-d n yuxarı b d n üzvünün adı oldu unu mü yy nl dirmi dir [56, 139-151; 55, 71-103; 54, 257-336]. Eyni zamanda V.Kolesnikova bu b d n üzvl rinin adları iç risind onlarla sözün (G.Dörferin t birinc des k, nüv bazisli sözl rin) bütün Altay dil qruplarında ümumi kök elementl rin malik oldu unu mü yy nl dirmi dir. «Ba », «üz», «burun», «a ız», «göz», «qulaq», « ns », «bo az», «sin », «çiyin», «bel» kimi adlar bu q bild n olan sözl rdir [55, 71]. V.Kolesnikovanın q na tin gör , Altay dill rind b d n

üzvl rinin adlarının 20-25%-i ortağ kök sasa malikdir [56, 151].

G.Dörfer qeyd edir ki, b d n üzvl rinin adları heç vaxt ba qa dill rd n alınmır v yaxud çox nadir hallarda alınır [38, 37]. Y ni bel dem k mümkündürs , leksikanın bu qatı ya heç vaxt d yi ikliy u ramır, ya da d yi iklik çox nadir hallarda ba verir. Lakin ist nil n söz alınma ola bil r, ist nil n söz m nasını d yi bil r v yaxud dild n çıxa bil r [150, 111]. Qeyd ed k ki, mü yy n tarixi dövrl rd m d ni leksika il yana ı, bazis leksikas ı d yi ikliy u ramı dır v bu leksik qata alınmalar keçmi dir. M s l n, vaxtil Az rbaycan yazılı dilind «ür k», «ba », «göz», «dil» sözl ri il yana ı «q lb» (r b), «dil», «s r», «çe m», «l hz » (fars) sözl ri d geni yayılmışdır.

Dig r t r fd n maraqlıdır ki, G.Dörferin nüv bazisli leksikaya aid etdiyi 11 sözü qohumlu u hamı t r find n q bul olunmu hind-Avropa dill rind d müqayis etdikd ks n tic l r alınır. M s l n:

m nası	rus	fran.	ing.	ital.	isveç.
1. ba	qolova	Tête	head	capo	huvud
2. göz	qlaz (oçi)	Oeil	eye	occhio	öga
3. qulaq	uxo	Orielle	ear	orecohio	öra
4. burun	nos	Nez	nose	naso	nöso
5. a ız	rot	Bouche	mouth	bocca	mun
6. dil	zık	Langue	tongue	lingua	tunga
7. di	zub	Dent	tooth	dente	tand

8. saç	volos	Cheveu	hair	capello	har
9. ür k	serdüe	Coeur	heart	cuore	hjärta
10. l	ruka	Main	hand	mano	hand
11. ayaq	noqo	Jambe	leg	piede	fot

Göründüyü kimi, burada yalnız dörd sözd (3-cü, 4-cü, 6-cı, 9-cu) ikit r fli uy unluq vardır. Lakin G.Dörfer gör , bu cür az miqdarda özünü göst r n uy unluq qohumlu u sübut ed bilm z. Qeyd ed k ki, q dim slavyan, latın v q dim ingilis dill rind d eyni paralellikl ri izl y rk n be sözd uy unluq mü ahid olunmu dur (yuxarıdakı dörd sözün paralelliyn *oko-oculus-eāge* paralelliylav olunur). G.Dörferin m ntiqin gör , bu çox azdır. Halbuki, o, inamla v tam minlikl göst rmi dir ki, nüv bazisili sözl rin uy unlu u hind-Avropa dill rind 81,8% t kil edir [38, 40].

Bütün ld olunan n tic l r sas n dem k olar ki, G.Dörferin t klif etdiyi yalnız bazis leksikasının müqayis si yolu il d dill rin qohumlu unu (xüsusil Altay dill rinin) q ti sur td inkar etm k mümkün deyildir. ksin , faktlar qohumlu u söyl m y imkan verir.

Akademik Layo Liqeti altay ünaslı a h sr etdiyi m qal l rind Altay dill rinin ümumiliyi probleminin q ti v nöqsansız h lli il ba lı qar ıya çıxan bir neç ç tinlikd n söhb t açmıdır [69, 21-33; 70, 133-140; 108, 155-158].

v v lc d n qeyd ed k ki, L.Liqeti d Altay dill rinin qohumlu unu tamamil inkar etm mi dir. O, bu dill rin

qohumlu u f rziyy sini ks riyy t t r find n q bul olunan v h qiq t çox yaxın olan f rziyy hesab etmi dir. Lakin onun fikrinc , bu h l ki f rziyy olaraq qalır v tam elmi sur td sübut olunmamıdır [70,134]. Akademik göst rir ki, altay ünaslı n qar ısına çıxan sas ç tinlikl rd n biri Altay dill rin m xsus olan yazılı abid l rin müxt lif dövrl r (türk qrupunda VII-VIII, monqol qrupunda XIII sr , tunqus-mancur qrupunda is XVII sr) aid olmasındır. M hz bu müxt liflik müqayis li-tarixi metodun Altay dill rin düzgün t tbiq olunmasına maneçilik tör dir. L.Liqeti qeyd edir ki, metodun t tbiqind yaranan mane d n ba qa dig r böyük ç tinlik ayrı-ayrı Altay dill rinin kök dild n ayrılıandan sonra (dem li, L.Liqeti ulu Altay dilinin mövcudlu unu q bul edir!) bir-biril rind n çox da t crid olunmamı halda inki af etm sidir. ksin , bu dill rin da ıycıları olan tayfalar, xalqlar uzun müdd t v intensiv olaraq bir-biril ri il t masda olmu lar. T bii ki, bu t mas dill rin lü t t rkibind oldu u kimi, qrammatik qurulu unda da iz qoymu dur. Bu t masın bir hiss si hipotetik deyildir. Çin m nb l ri bu bar d tez-tez m lumat verir. Heç übh yoxdur ki, biz altay ünaslıq sah sind ki müqayis li-tarixi t dqiqatlarda ancaq ayrı-ayrı dill rd bilavasit Altay ulu dilinin davamı olan dil materiallarına saslanmalıyıq [70, 134-135].

Bizc , L.Liqetinin qeyd etdiyi birinci ç tinlik Altay dill rin aid olan yazılı abid l rin müxt lif dövrl r aid olması il deyil, müqayis li-tarixi metodun özünün qüsurlu olması v çoxsaylı altay ünaslıq probleml rinin h ll

olunması üçün kifayət qədər yararlı olmaması ilbə il bəlidir. Çünki V.Peretruxin müqayisəli-tarixi metodun nöqəsanlarından danı arka yazır ki, qdim yunan abidliyi e. . VII srs, qdim slavyan abidliyi b.e.IX srin və qdim litov abidliyi XVI sraid oldu undan xronoloji baxımdan fəvqəladə dərəcədə pərakəndə və natamam materiallara malikdir. Buna görə də bu dillərin inkişaf mərhələlərində abidliyə təsbit olunmayan dillərin ikliliyi müəyyən etmək mümkün deyildir [90, 26; 78, 65].

Digər maneəyə gələndə demək olar ki, Altay dillərinin qohumlu undan bəhs edənlər kəşif tədqiqatçıları öz sərlərində bu dillərin genetik bəlliliyindən əlavə, uludillənin ayrıldıqdan sonra onların bir-birilərinə güclü təsir etməsi fikrini də haqlı olaraq ön plana çəkmişlər, çünki dünyada bəllət sirlərdən məhrum olan (qohum dillər olub-olmamasından asılı olmayaraq) dil tapmaq mümkün deyildir.

L.Liqetinin gəlidiyi son nəticədə bizcə, altay ünəsləşmə probleminin elmi izahında müstəsnə həqiqətlə malik ola bilərik.

Tanınmış monqol ünəsləşmə Q.D.Sanjeyev və illər Altay dillərinin genetik qohumluu ideyasını qəbul etsəydilər, sonralar skeptik altay ünəsləşmə mövqeyində çıxış edərlər ki, bu qohumlu əlbətilə yanaşıdır.

Q.Sanjeyev Altay dilləri, xüsusilə türk və monqol dilləri arasındakı fərqləri ümumiləndirərək əsasən ədədədəki kimi xülasə etmişdir:

Fonetika sahəsində : 1) monqol dilində *d, q, c* qdim bəllən icamətlərinin mövcudluğu (bu, türk dillərində

sonradan yaranmıdır); 2) monqol dilində *c, q, t, k v* son samitlərinin yoxluğu (belə samitlər türk dillərində mövcuddur); 3) *n* samiti ilə başlayan sözlərin monqol dilində xeyli miqdarda (4%- yaxın) olması (türk dillərində belə sözlər məhduddur); 4) monqol dilində başlayan *h* fərinqalın varlığı (bunları türk dillərində bu protetik yaranmıdır).

Grammatika sahəsində: 1) monqol dilində türk dillərini üçün xarakterik olan *-ma* hissəciyi ilə yaranmış inkarlığın mövcud olmaması; 2) monqol dilində «*ülü*» və «*ese*» inkarlıq datlarının mövcudluğu (bu, türk dillərində yoxdur); 3) XIII əsr monqol əbidlərində qrammatik cinsin mövcudluğu. Eyni zamanda burada bunları fəll formaları daxili fleksiya yolu ilə ifadə edilmişdir (belə hal türk dilində əbidlərində yoxdur); 4) monqol dilində dörd *x b r* formasının mövcudluğu (türk dillərində yalnız bir *x b r* forması vardır); 5) monqol dilində *c m v* növ formalarının lam tələfinin nisbətən çoxluğu (türk dillərində bunlar yekcinsdirlər) və s. [111, 88].

Qeyd etmək istəyirik ki, Q. Sanjeyevin göstərdiyi fərqlər nəinki qohum hesab olunan iki dil ailəsinə, hətta bir dil ailəsinə daxil olan ayrı-ayrı dillər arasında da mövcud ola bilər. Bu baxımdan tunqus-mancur dillərinin görkəmli tədqiqatçısı V. Sinsius Q. Sanjeyevin qeyd olunan mülahizələrini təhlil etdikdən sonra haqlı olaraq yazır ki, dillər arasındakı genetik, morfoloji və tipoloji münasibətlər oxşar deyildir. Məsələn, mancur dili bir sıra neqativ xarakterik ilə digər tunqus-mancur dilləri arasında seçilir. Qrupun digər dillərindən fərqli olaraq, mancur dilində fəll *xs v*

k miyy t gör d yi m si, adların m nsubiyy t forması yoxdur (bu dild atributiv laq yiy lik halın köm yi il ifadə olunur), isiml rin hal formasının paradiqması azlıq t kil edir, ba qa tunqus-mancur dill rind n f rqli olaraq mancur dilind qayıdı v zliyi yoxdur. Bundan sonra I xsin c minin iki formada (eksklyuziv v inklyuziv) mövcudlu u tunqus-mancur dill ri üçün d xarakterikdir. Bel ki, bu qrupa daxil olan dill rd n üçünd (nanay, ulç, orok dill rind) v zlikl rin inklyuziv forması yoxdur, ksin even dill rinin iv l rind is l xsin c mind eksklyuziv v zlik mövcud deyildir [138, 283-284].

V.Sinsiusun fikrinc , Q.Sanjeyevin türk v monqol dill ri üçün qeyd etdiyi c m kilçil rinin yekcinsliyi v ya çoxlu u, fell rin inkar formasınının yaranmasındakı müxt liflik h miyy tli rol oynamır. ksin , Koreya dilind ki inkarlıq vasit l rinin müxt lif Altay dill ri il müqayis si (korey.*ani~an* (inkarlıq datı) v nan.*ana*; korey.*mot* (inkarlıq datı), köm kçi fel *mal-da* v türk.*-ma* kilçisi), yaxud Koreya dilind c mlik lam tl rinin tunqus-mancur v monqol formativl ri il üst-üst dü m si (korey.*-til* v evenk., even., neqi.*-til-am-til* «atalar», *em-til* «analar»; manc. *-ta/ -te -ama-ta, eme-te*, eyni zamanda korey.*ne* <*nău* «insan», evenk., even., neqi.*-nil* <**na+il-ak-nil* «böyük qarda lar», *ek-nil* «böyük bacılar» v s.) böyük maraq do urur. H m d Q.Sanjeyevin monqol dilind n g tirdiyi misalların b zil ri (m s l n, qrammatik cins) XIII

sr monqol yazılı abid l rin aiddir¹. Altay dil ail si üçün söhb t minillikd n gedir [138, 283-284].

A.Rona-Ta v B.A.Serebrennikov da Altay dill rinin qohumlu u problemind n b hs etmi l r [101, 31-45; 116, 28-47; 119, 46-56]. Lakin onlar öz m qal l rind sas n A. erbakin v L.Liqetin g ldiyi n tic l rl razıla mı lar v bu s b bd n skeptik altay ünasların Altay dill ri arasında genetik qohumlu un deyil, tipoloji uy unlu un olması ideyasını müdafı etmi l r.

XX srin 50-ci ill rind n sonra altay ünaslıq n z riyy sinin t r fdarları getdikc çoxalmıdır. H tta 1958-ci ild (25-28 iyun) Almanıyanın Mayns h rind Altay ünasların birinci beyn l xalq mü avir si keçirilmıdır. H min mü avir d Daimi Beyn l xalq Altay ünaslıq Konqresi (ing. qısaca P AK) t sis edilmi dir. Konqresin yaradılmasında sas m qs d Altay xalqlarının dili, d biyyatı, m d niyy ti, inc s n ti, tarixi, etnoqrafiyası v s. il ba lı dünya altay ünasları t r find n aparılmı t dqiqlatların m rk zl dirilm si olmu dur. Birinci iclasın i tirakçıları altay ünaslıq probleml ri il ba lı h r il topla ma ı q rara almı lar [146, 149-153; 134, 129-133]. Qeyd ed k ki, P AK-ın 1986-cı il iclası Da k ndd , 1993-cü il iclası is Alma-Atada keçirilmıdır. Xarici ölk dilçil rind n Y.Nemet, L.Liqeti, A.Rona-Ta (Macarıstan), M.R s nen, R.Aalto (Finlandiya), C.Klouson (Böyük Britaniya), N.Poppe,

---

1

D. inor, K.Menqes (AB), .Bensinq, G.Dörfer (Almaniya), keçmi Sovet ttifaqının tanınmı dilçil ri N.A.Baskakov, A.N.Kononov, V. .Sinsius, A.M. erbak, L.P.Potapov P AK-ın forumlarında yaxından i tirak etmi l r v h r biri müxt lif ill rd t kilatın ba mükafatı olan qızıl medala layiq görülmü l r [151, 3-4]. Yeri g lmi k n, maraqlı bir faktı da qeyd ed k ki, P AK-ın himninin sözl ri v musiqisi görk mli türkoloq dilçi N.A.Baskakova m xsusdur [151, 27-28]. Bundan ba qa, Az rbaycan dilçil rind n .Abdullayev (iki d f –1969-cu il Berlin, 1986-cı il Da k nd), F.Zeynalov, Z.Budaqova, K.Abdullayev, A. M mm dov v s. P AK-ın sessiyalarında çıxı etmi l r [21, 22; 33, 73; 74].

III F S L
ALTAY DİLLERİNİN QOHUMLU UNU
SÜBUT EDİLMƏSİ

3.1. Qohumluq etno-kulturoloji dünyagörüşü

Mülahidələr göstərir ki, Altay dillərinin qohumlu unu sübut edilən əsas ünlülər dilin bütün səviyyələrində (xüsusən morfoloji səviyyədə) özünü göstərir. Lakin biz dil səviyyələrindən zərər salmadan öncə, Altay xalqlarında ortaq səviyyədə olan mifoloji dünyagörüşü, folklor yaradıcılığında ümumi səviyyəli xüsusiyyətlər və s. qısaca nəzər salmaq fikrindəyik. Çünki fəlsəfə söylədiyimiz kimi, məhz bu zaman əldə edilmiş təhlil müqayisəli-tarixi metod öz elmi mahiyyətini və praktiki həqiqiyyətini dolğunlaşdırabilir.

Altay xalqları içində türk və monqol xalqlarının (və ləhdən qeyd edək ki, digər Altay xalqlarının dünyagörüşü etno-kulturoloji səviyyədə kifayət qədər öyrənilmədiyindən biz daha çox türk və monqol xalqlarına aid olan materiallara istinad edəcəyik) etnik birliyindən və qarılıqlı əlaqələrindən bəhs edilən sətir və rəvayətlər, tarixi materiallar elm çoxdan məlumdur. Məsələn, «Rətidil tarixi» seriyasının müəllifi qeyd edir ki, Yafətin (Nuh peyğəmbərin böyük oğlu) böyük oğlunun adı Türk olmu və onu həmişə «Yafətin oğlu» deyəcəyik. Türkün böyük oğlunun adı isə linc, yaxud linc (müq. et: linc qalası) xan olmuşdur. linc xanın iki oğlu dünyaya

g lmi dir: Tatar v Moqqul (müq. et: Monqol). U aqlar böyüy nd n sonra lic xan idar etdiyi razini iki yer bölmü dür. Bir hiss y Tatar, dig rin Moqqul ba çılıq etmi dir. Daha sonralar onlar arasında misli görünm mi müharib l r ba lamı v bel likl , iki böyük sülal bir-birind n ayrılıcı dır [140, XX].

Bundan sonra mü llif O uz xanın dünyaya g lm si v onun möcüz l ri haqqında yazmı dır. Maraqlıdır ki, o, O uz xanı Moqqulun n v si kimi t qdim etmi dir. Eyni zamanda burada müs lmanlı ın idealla dırılması aydın n z r çarpır: «... Moqqul xanın ölümünd n sonra hakimiyy t onun böyük o lu Qara xan g lir... Qara xanın ba h r mind n o lu dünyaya g lir. U aq bir neç gün süd yemir. Ana çox narahat olur. N hay t, bir gün u aq dil g l r k deyir: «Ana, s n müs lmanlı ı q bul etm s n v ulu Tanrıya sitayi etm s n, m n süd yem y c y m». Ana bu hadis d n çox qorxur v o lunun da, özünün d öldürül c yind n ehtiyatlanaraq ba ver nl r bar d heç kim danı mır. Özü is gizlinc müs lmanlı ı q bul etdikd n sonra u aq süd yem y ba layır... Moqqulların ad tin gör , u a ın bir ya ı tamam olanda Qaraxan böyük ziyaf t t kil edir (müq. et: «Kitabi-D d Qorqud» dastanında adqoyma m rasiml ri üçün t kil edilmi ziyaf tl r). Qara xan o lunu quca ına alır v onun anasına müraci t edir: «O lumuza hansı adı ver k?». Bu vaxt u aq dil açaraq deyir: «M nim adım O uzdur!» [140, XXI].

Bir m s l ni xüsusil qeyd etm k ist yirik ki, çox vaxt t dqıqatçılar türkl rin cdadı hesab edil n O uz xanla

monqolların cəadı olan Mode xanı eynil dirirl r. S.Çaqdurov yazır ki, «...b zi tarixçil rin fikrinc , türkl rin cəadı olan O uz xanla monqolların cəadı Mode xan eyni adamdır» [136, 18]. N.Y.Biçurin bir sıra tarixi materiallara (o cüml d n « c reyit rakim »y) saslanaraq yazır ki, «Mode (yaxud Maodun -T.Q.) Asiya tarixind Qara xanın o lu O uz xan kimi m hurdur». A.N.Bern tem is hesab edir ki, «O uz xanın etnik bioqrafiyası il Maodunun bioqrafiyası arasında ox arlıq onlara bir real tarixi xsin iki t zahürü kimi baxma a imkan verir» [Bax: 136: 19, 80]. Bundan ba qa S.A.Tokarev buryatların ulu cəadı hesab edil n fsan vi-mifik obraz Buxa-Noyan-baba («bu a- ahzad -ata») il türkm nlin v s. türk xalqlarının ulu cəadı olan O uz xanı («bu a- ahzad ») müqayis ed r k göst rir ki, bel qararı q obrazların mövcudlu u totemik cəadlara inam arasındakı k skin f rqi sla aradan qaldırmır [133, 264].

Altay xalqlarının genetik qohumlu unu onların mifoloji dünyagörü ünd , rituallarında, inanclarında, folklor yaradıcılı nda, kultlar sistemind v s. ardıcıl kild izl m k mümkündür.

Sübut olunub ki, buddizm v islam dinin q d r (amanlı ı da buraya lav etm k olar) kultlar (dini sitayi obyektli ri) Altay xalqlarının dünyagörü ünd sas yeri tutmu dur. Elm çoxdan m lumdur ki, Altay xalqlarının ks riyy tinin (xüsusil türkl r v monqolların) ilk tapını ı Tenqri (Teyri, Tenqir) olmu dur. Göy Allahının adını (Gök Tenri) ifad ed n Tenqriy sitayi , ona ruhi ba lılıq türk v

monqol xalqları üçün ortaqlıq da ıdır. Mhz bu ortaqlı n n tic sidir ki, dil t dıqatçıları *Tenqri* lekseminin hansı dil m nsub olması m s l sind h l d yekdil r y g l bilm mi l r. Koreyalı professor Choi Han Woo daha maraqlı fikirl r ir li sürmü dür. Onun fikrinc , koreyalılar vaxtil Quzey Sibird n Koreya yarımadasına köçmü ski asiyalıların n slidir v «... İlk kore kavmi konfederasyon devletlerinde görünen «afak inancı» ve «Gök Tanrı inancı» ilk kore devletlerinin Hyunq-nu, Tab aç v Göktürk gibi eski Türk konfederasyon devletleri il yaxından alakalı oldu u ihtimalini kuvvetlendirir» [5: 27, 31].

Türkl rin v monqolların tapındı ı toteml r arasında qurd (canavar) obrazı xüsusil geni yayılmış dır. Tanınmı folklor t dıqatçısı X.Koro lu qeyd edir ki, «... Gök Buri («göy qurd») obrazı q dim n n y malikdir. O, türk xalqlarında, o cüml d n o uzlarda totemdir v türk-monqol xalqlarının, dem k olar ki, bütün fsan v r vay tlı rind xatırlanır» [64, 106].

K.M mm dov yazır: «... Balkan yarımadasından Koreya yarımadasının c nubuna q d r geni bir razid yayılmış v öz orijinallı ı il seçil n q birüstü qoç v tısba a heyk ll ri Altay xalqlarının vahid dini dünyagörü malik olduqlarını göst rir» [14: 43].

Maral kultu («maral-göy», «maral-gün ») bir çox xalqlarda (Ural, Qafqaz, Paleoasiya, hind-Avropa) oldu u kimi Altay xalqlarının da mifik yaradıcılı ında geni yayılmış dır. nanca gör , ilk d f maral göy Allahlarının yanından yer enmi dir. Ancaq monqol v türk xalqlarında

ortaq s ciyy da ıyan ks motiv mövcuddur. Kalmık, buryat, Altay, tuva v qazax fsan l rin gör , maral mifik ovçuların (kalm. *Kikdi Merqi*, bur. *Xuxedey Merqen*, Alt. *Koqol Mauman*) t qibind n qurtulmaq üçün göyl r qalxmı v Orion bürcün (kalm. *Xurvn marl*, monq. *Qurban maral*, türk. *Üç miymak*, qazax. *Ü arxar*-«üç maral») çevrilmi dir. T dqiqatçılarn fikrinc , «maral-ulu cdad» motivi Altay, Sibir v M rk zi Asiya xalqlarının satir v r vay t l rind çox dayanıqlı sisteml rd ndir [152].

Dünya xalqlarının kosmoqoniyasında da motivi müxt lif mifoloji funksiyalara malikdir. Çox vaxt da dünya a acının transformasiyasının geni yayılmı növü kimi çıxı edir. Da dünya obrazı kimi q bul olunur. O, dünyanın oxu keç n m rk zind yerl ir. Altay xalqlarında is f rqli olaraq dünya da ı (*Sumer*, *Sumur*, *Sumbur*) d mir dir k kimi t svir olunur. Bu da kainatın m rk zind yerl ir, yerl göyü birl dirir. Zirv si is qüt b ulduzuna q d r yüks lir [153]. Altay xalqlarında dünya da ı il ba lı dig r ortaq s ciyy ondan ibar tdir ki, dig r xalqlardan f rqli olaraq onlarda real da lar (m s l n, Altay, Qaf da ları v s.) mifikl dirilmi dir.

Altay xalqlarının antropoloji qurulu unun eyniliyi d d f l rl sübut olunmu dur. Fikrmizi daha da qüvv t l ndirm k üçün maraqlı bir faktı qeyd ed k ki, f qanıstanda türk m n li toponiml ri t dqiq ed n R.Eyvazovanın ifahi m lumatına gör , f qanıstanda ya ayan h z r l r (R.Eyvazovanın fikrinc , onlar türkdilli x z rl rin n slind ndir -T.Q.) monqollarla eyni antropoloji

qurulu a, eyni m i t malikdir l r. Onlar monqol v türk sözl rinin üstünlük t kil etdiyi xüsusi dialektl rd danı ırlar [Bax: 6, 38].

Folklor t dqiqaççıları Altay xalqlarının epos yaradıcılı nda çoxlu sayda mü t r k süjetl rin mövcudlu unu qeyd edirl r. M s l n, A.A.Aciyev qumuq folkloru il kalmıkların «Canqar» eposu arasındakı ortağ elementl ri (xüsusil q dim türk v monqol er sistemind mövcud olan alliterasiyanı) bu xalqlar arasındakı genetik laq nin q dimliyi il izah edir. Monqol eposu «Geser»l qumuq ifahi xalq yaradıcılı ı arasındakı yaxınlıq is türk-monqol folklorunun arxaik qatında bu xalqların folklor yaradıcılı ının sonrakı inki afına eyni d r c d t kan ver n ümumiliy saslanır [23, 35]. Bundan ba qa, q dim türk eposu olan «Alpamı »ın da süjeti q dim türk v monqol xalqlarının mifologiyasından qaynaqlanmıdır [80, 62]. Q.O.Tudenov is yazır ki, «... Altay dövründ türk v monqol xalqlarının ulu cdadlarının qar ılıqlı laq l ri M rk zi Asiya v C nubi Sibird folklor v zninin ümumi ortağ sasını yaratmıdır. C nubi Sibirin türkdilli v monqoldilli xalqlarının n m v eposlarında folklor poeziyasının bütün sas ritmyaradan vasit l ri mövcuddur: b ndl rin v ya beytl rin alliterasiyası, ritmik-sintaktik paralellik, qrammatik qafiy (erin sonunda söz v kilçil rin t krarı v s.) ...» [131, 111].

T kc er yaradıcılı ı deyil, folklor n m l rind d (m s l n, heyvanlara (d v , qoyun, at v s.) müraci tl söyl nmi n sih t n m l ri. Az rbaycan folklorunda

holavar v sayacı sözl rin uy undur) türk v monqol xalqlarının orta q s ciyy da ıyan motivl r çoxdur. B.B.Okonov qeyd edir ki, kalmıklarda heyvanlara müraci t l söyl nmi n sih t n m l ri türkl rin n m l rinin m zmununa çox yaxındır. Bundan ba qa, t dqi qatçı göst rir ki, oyrot-kalmıklarda real prototip olan epik obraz *una Batırın* (r fin n m l r yaradılmı q hr man obrazıdır) adı bir çox türk v monqol xalqlarında geni yayılmı dır. Bu ad Altaylarda *una*, *unuti*, *onoti*, qır ızlarda v qazaxlarda *Sna Batır* v *Sunu-Mıttır*, buryatlarda *ono Bator* kimi yayılmı dır [89, 106].

Bütün söyl n nl rd n bel n tic y g lm k olar ki, orta q maddi-m n vi m d niyy t Altay xalqlarının qohumlu u fikrini q ti söyl m y imkan verir.

3.2. Fonetik s viyy

Biz bu yarımba lıqdan etibar n Altay dill rinin qohumlu unu sübut ed n dil s viyy sind sas uy unluqları ardıcıl olaraq müxt lif dil s viyy l rind izl m y çalı aca ıq.

Altay dill rinin qohumlu u bu dill rin fonetik qurulu unda kifay t q d r ks olunmu dur. Bunu ulu Altay dilinin foneml r sisteminin müasir Altay dill rinin foneml r sistemi il uy unlu una saslanaraq söyl m k olar.

Saitl r. lk hecadakı saıtl ri sas götürm kl ulu Altay dilinin saıtl r sistemini t xmin n bu kild r qrupla dırmaq olar:

*a(<i>ā</i>)	*ü(<i>ū</i>)	*ä
*o(<i>ō</i>)	*e(<i>ē</i>)	*ö (ö)
*u(<i>ū</i>)	*i(<i>ī</i>)	*ı

Göstərilən saitləri ayrı-ayrı qruplarda birlişən türk dillərində, demək olar ki, hamısında (o cümlədən qədim türk dilində) izlənməklə mümkündür. Bu səslər xüsusi dəniz iklimi və ramadan pramonqol və müasir monqol dillərində öz mövcudluğunu qoruyub saxlamıdır. Tunqus-mancur dillərində isə cüzi dəniz iklimləri (məsələn, ilk hecalarda *o*, *ō*, *ö*, *ō* səslərində az izlənilməsi, uzun saitlərin daha üstün mövqeyə malik olması və s.) müəhid olunur. Məsələn:

türk.: tele., or., saq. *aba*, T. türk. *abe* «ulu baba», xak. *ab* «böyük qarda», noq. *abaj* «anaya, nəniyə müraciət»; qır. *ateke* «baba», tat. *etkej* «ata», çuv. *at*, *ette*, Azrb., ba., qaz. *ata* «ata»; Alt. *bölö* «bacının u aqları», ba. *bülä* «nəticə (nəvənin oğlu)», *büläsär* «nəticə (nəvənin qızı)», xak. *pöle* «xala u aqları»; qaz. *egiz*, T. türk. *ekiz*, Azrb. *äkiz*, xak. *ikis*, yak. *igire*, *igiri* «kiz, oxar»; Azb. *böjräk*, qaz. *büjrek*, türkm. *bovrek*, yak. *büör*, xak. *pre* «böyrək»; tat. *bozav*, qır. *muz*, ba. *buzau*, Azrb. *buzov*, tuv. *bız* «buzov», uy. *o uz*, tat. *u uz*, qaz. *uyz*, qır. *z*, Alt. *rak* «aız (süd)» və s.;

monq.: kalm. *l*, bur., xalx. *ajl* «ail, aul»; kalm., xalx., bur. *raq* «aız (süd)»; kalm., bur. *s*, bur. *h* «səmaq»; kalm. *böre*, xalx. *bör*, monq. *büqere* «böyrək»,

kalm. xalx., bur. *džor* , q d. monq. *džiroqa* «yor a»; kalm. *bür* , xalx. *bjar* , bur. *bur* , q d. monq. *biraqu* «buzov» v s.;

tunq.-manc: *delkin* «dalaq», *ukkun*, *k -(n-)~k -(n-)* «köks», *am a*, *amma* «a ız (orqan)», *g <gaja<gara* «qol, budaq», *bil n* «bil k», *džurugu* «ür k», *ogus//ovus//egus* «öküz» v s.

Sait s sl rl ba lı apardı ımız mü ahid l r göst rir ki, burada dig r ortağ xüsusiyy tl r d mövcüddür. M s l n, türk v monqol dill rind uzun v qısa saıtl rin asanlıqla ayrılması, samıtl r nisb t n saıtl rin daha z ngin s s keçıdl ri v s.

Samıtl r. Altay dill rind ki samıt s sl rd n danı ark n önc diqq ti xüsusi h miyy t k sb ed n bir m s l y yön ltm k ist yirik. Q.Ramstedt t dqıqatlarının birind türk v monqol dill rinin fonetik qanunlarından b hs ed rk n göst rmi dir ki, «z» v « » s sl ri baxımından monqol dill ri türk dill rin münasib td çuva dilind n heç n il f rql nmir [Bax: 4, 27]. Y ni türkc d ki «z» v « » s sl ri çuva dilind mühafız olunmayaraq, yerini monqolcada oldu u kimi «r» v «/» s sl rin vermi dir. M s l n:

1. z-r

türk.: *ekiz*, *egiz*, *igez*, *ikizek*, *ihiz* «ekiz»;

çuv.: *yeger* «cift», *yekre* «ekiz»;

monq.: *ikire* «ekiz».

2. -l

türk.: *ta_*, *da_* «da »;

çuv.: *u|* «da »;

monq.: *ila un* «da ».

Bütün bunları n z r alan Q. .Ramstedt sonda bel bir n tic y g lmi dir ki, türkc d ki «z» v « » s sl ri q dimd n mövcud olmayıb, monqol v çuva dill rind daha q dimd n mühafiz olunan «r» v «|» s sl rind n tör mi dir [4, 27-30; 94, 112-113]. M hz bu fikr saslanaraq türk-çuva -monqol dill rinin qar ılıqlı münasib ti baxımından Altay dil ail sinin diferensiasiyasını bu istiqam td göst rm k olar: ulu Altay dili (*r v |* dili) ulu monqol (*r v |* dili) v ulu çuva -türk (*r v |* dili) dill rin ayrılır. Ulu çuva -türk dili is öz növb sind q dim çuva (*r v |* dili) v q dim türk (*z v* dili) dilin bölünür.

Maraqlıdır ki, Y.D.Polivanov türk v monqol dill rind ki rotasizmin (*z=r*) v lambdaizmin (*=|*) Koreya dilind d analogiyasını göst rmi dir:

1) türk. *š//* çuv., monq., manc. *l//* kor. *l//r*;

2) türk. *z//* çuv., monq., manc. *r//* kor. *l//r*;

3) türk. *l//* çuv., monq., manc. *l//* kor. *l//r*;

4) türk. *r//* çuv., monq., manc. *r//* kor. *l//r*.

M s l n:

1. türk. *//* çuv., monq., manc. *r//* kor. *l//r*

türk.: **taš* «da »;

çuv.: *u|* «da »;

monq.: *ila Yun* «da »;

manc.: *žoŋo* «da »;

kor.: *tol* «da »

2. türk. *z*//çuv., monq., manc.*r*// kor. *l*//*r*

türk.: **ya:z* «yaz»;

çuv. *sur* «yaz»;

monq.: *nirai* «yeni do ulmu »;

manc: *niyarxun* «ya ıl, t z -t r»;

kor. *n'λram* (← **njerλm*) «yay» v s. [93, 161-162].

Bütün söyl n nl ri n z r alaraq bir daha t sdiql yirik ki, çuva dili türk dill ri iç risind ulu Altay dilind n g l n ilkin xüsusiyy tl ri daha çox saxladı ından türk dill ri il dig r Altay dill ri arasında aralıq mövqe tutur v ulu türk dilinin b rpa olunmasında v zsiz materiallara malikdir.

Altay dill rinin tanınmı t dqiqaatçısı S.A.Starostin Q.Ramstedtin, N.Poppenin, C.Stritin v s. mülahiz l rin saslanaraq ulu Altay dilinin samit s sl r sistemini b rpa ed r k a a ıdaki kimi qrupla dırmı dır (samit s sl r üz rind ki mü ahid l rimiz bu rekonstruksiyada öz ksini tam olaraq tapdı ından S.A.Starostinin b rpasını n u urlu b rpa hesab edirik):

*p¹, *p, *b, *m, *-w-, *t¹, *t, *d, *n, *n¹, *-r-, *-r₁-, *l, *-l₁-, *k¹, *k, *g, *¹, * , *ž, *ń, *s

S.A.Starostin bu s sl ri pratürk, pramonqol, pratunqus-mancur, orta Koreya v prayapon dill rind izl y r k Altay dill rinin fonetik s viyy d qohum olmasını söyl m y imkan ver n tutarlı n tic l r ld etmi dir.

M s l n, ulu altay dilind b rpa olunmu samit s sl r uy un s s keçidl ri il bütün q dim Altay dill rind mü ahid olunur [120, 104].

3. 3. Morfoloji s viyy

M lumdur ki, morfolojiya sah sind müqayis üçün sas etibaril sözd yi dirici kilçil rd n istifad edilir, çünki dilin morfoloji mexanizmini m hz h min kilçil r ks etdirir [3, 218-219].

Monqol, türk v tunqus-mancur dill rind genetik baxımdan ümumi olan sas sözd yi dirici kateqoriyalar bunlardır: 1) obyekt-predikat münasib t l rini ifad ed n hal kateqoriyası; 2) subyekt v predikatın sintaktik münasib tini ifad ed n xs kateqoriyası; 3) atributiv münasib t ifad ed n m nsubiyy t kateqoriyası.

Hal kateqoriyası. Altay dill ri il m ul olan t dqiqaçıl arın dem k olar ki, hamısı (Q. .Ramstedt, V.L.Kotviç, O.P.Sunik, V. .Sinsius, N.A.Baskakov, A.P.Dulzon v s.) bu dill rin hallanma sistemind fövq lad forma yaxınlı ı oldu u-nu qeyd etmi l r.

1. Adlıq hal bütün Altay dill rind söz sası il üst-üst dü ür.

2. Yiy lik hal:

türk. *-ny -nyn,-yn,- 1n*;

monq. **-nun>-nuⁿ>-nu*; **-ny >-n n>-ni*: ger «ev»-ger-ün «evin»;

tunq. *-i, -ni*: *mafa* «ata»-*mafa-i* «atanın»; *wang* «hökmdar»-*wang-ni* «hökmdarın»; *bi* «m n»-*min* «m nim»;

korey. *-n, -ai, -i, -i*: *hai* «gün»-*hai-n* «günün»; *saram* «insan» - *saram-i* «insanın»; *na* «m n»-*na-i* «m nim».

Altay dill rind yiy lik hal formasından adyektiv *-ki* sonlu unun köm yi il müst qil sif tl r yararır:

türk. *-niki; a a-niki* «qarda ımınkı, qarda ıma m nsub olan»;

monq. *-jinki; aqa-jinki* «qarda ımınkı»;

tunq. - *i, - ni; aka- i~aka- ni* «qarda ımınkı».

B zi Altay dill rind (xüsusil monqol dilind) yiy lik hal dig r hallar üçün ilkin forma rolunu oynayır. M s l n:

türk. (uy .). *biz-in-gä* «biz » (yönlük hal);

monq. (kalm.). *ān-ā-d* «xanda» (yerlik hal);

korey. *saram-i-ge* «insanda» (yerlik hal).

Altay dill rinin ks riyy tind yiy lik halla düz lmi tipik konstruksiyalı söz birl m l ri mövcuddur:

türk. (uy .). *-qa an o lu* « ahzad » *-qa an-y o lu* «xaqanın o lu»;

monq. (kalm.). - *ān öwūn* « ahzad »; - *ān-i öwūn* «xaqa-nın o lu» [26, 64; 99, 33-36].

3. T sirlik hal:

türk. *-y, -i, -ny* (q dim uy ur dilind mövcud olmu - *y, -*): *sān-sān-i; bu-muni-y* (q dim türk. *buny*); *biz-biz-ni; da-da-y*; tat. *tau* «da » *-tau-ny* «da ı»; *üy* «ev»-*üj-ni* «evi». Çuva dilind t sirlik hal kilçil ri yönlük hal kilçil rin (-*a, - ja, - na*) uy un g lir; monq. - *i* (samit s sl rd n sonra), *-ji* (sait s sl rd n sonra): *gar* « l»-*gari-i*

« li»; *morin* «at»-*morin-i* «atı; *aqa* «böyük qarda » -*aqa-ji* «böyük qarda ı»; *dalai* «d niz» -*dalai-ji* «d nizi»;

tunq. -a, -*ja<i* : *mu-je* «suyu»; *mo-ja* «a acı», eyni zamanda - *ba(-pa)*, -*wa*, -*ma*: *oron-mo* «maralı» - c md *oror-wo*, *oror-bo*; *hunāt-pa* «qızı» - c m halda *hunil-ba*, *hunil-wa* v s.;

korey. -, -*i*, -*ri* (imali korey.), -*l*, -*il*, -*ril* (c nubi korey.): *mun* «qapı»-*mun-u* (im. korey.)-*mun-il* (c n. korey.) «qapını» v s. [26, 64; 99, 36-39].

4. Yönlük hal:

türk. -a, - *ga(- ka)*, - *a(- ar, - aru)*, - *ja*. M s l n, q dim türk. *ta -qa* «da a»; çuv. *t¹v-a*, *tat.*, *qaz.*, *qır.*, *tele. tau- a*; türk. *da -a*; q dim türk. *qa an-qa* «xaqana», çuv. *un-a*, *on-a*; *maŋ-a* «m n », *saŋ-a* «s n »; Alt. *an- ar* «ona», *mun- ar* «buna»; q dim türk. *baŋaru* «m n »;

monq. ilkin forma-a; *gažar-a* «torpa a, yer », *dotur-a* «iç riy , daxil », *deger-e* «yuxarıya».-a kilçisi hal-hazırda ancaq qo malarda v b zi fel formalarında mü ahid olunur. Yönlük halla birlikd yerlik hal kilçisind n -*da~du* istifad olunur.

tunq. yönlük hal artıq m s uldar deyildir. Onun v zin -*ja* «t r f» qo ması i l nir. Bu qo ma q dim türk dilind d i l nmi dir: *yara-ya* « imala» v s. [26, 65; 99, 39-42].

5. Yerlik (ablativ) v çıxı lıq hal:

türk. *-da, -dan, -din, -da* : q dim türk. *o uz-da* «o uzda» v «o uzdan», q dim lyazmalarda *o uz-da-^{jan}*, *o uz-da-ⁿ*, *o uz-da-dan* «o uzlardan (= o uzlarla)»; *-da-^{jan}*>*-dan-dan*> çıxı lıq hal kilçisi *-dan*;

monq. yerlik v çıxı lıq halda *-da (-ta)*, *-du (-tu)*. *-de (-te)*, *-dü (-tü)*, *-da* z rfl rl v qo malarla, *-du* is isiml rl i l nir. Yazılı dild eyni zamanda *-dur* kilçisi i l nir. M s l n: *tengri* «göy, s ma»—*tengri-dür*, *tengri-dü*, *tengri-de* «göyd , s mada»;

tunq.-manc. *-du, -tu, -de; ^{ǰū}-du* «evd », *lamu-du* «d nızd » v s.;

Koreya dilind bu halın xüsusi qrammatik forması yoxdur. Bu m nada obyektin yerl diyi yeri bildir n *t j* «yer» sözü i l dilir. M s l n: *je t j* «burada», *e t j* «orada» v s.

Türk v monqol dill rind obyektin yerl diyi yeri bildir n ümumi mür kk b kilçi (*-daki*) mövcuddur. H min kilçi yerlik hal-*da, -de* kilçisi il münasib t bildir n-*ki* kilçisinin bir l m sind n yaranmı dır. M s.; türk. *üj-deki*, monq. *der-tek* «evd ki, evd yerl n» v s. [26, 65; 99, 42-44].

6. Dativ hal:

Bu hal türk, monqol v Koreya dill rind özünü daha aydın sur td göst rir. Direktiv hal sas n istiqam t m nasını bildirir («hara?, haraya?») v bu baxımdan istiqam t halı da (lativ, prolativ) adlana bil r.

türk. *-ru, -rū*: q dim türk. *ābim-rū* «evim- », *bā-rū* «bura, buraya», *a-ru* «ora, oraya», uy . *ki-rū*<**kā-rū* «geriy , o yana, uza a»;

Bu kilçi yönlük haldan sonra geni i l nm dair sin malik olmu dur. - *aru* kilçisi is h tta produktiv kilçi keyfiyy tind i l nmi dir: *qa an- u* «xaqana», *biz-gārū* «bizim ev », *taš-garu, taš- aru* «bayıra», *i -kārū, i -gārū* «iç riy », *il-gārū* «ir liy », *jo- aru* «yuxarıya» v s;

monq. *-ru, -rū (-uru)* kilçil rin daha çox dialektl rd rast g lm k olar: xalx. *modo-rū* «me y , me istiqam tind », *gol-rū, gol-urū* «çaya; ortaya, iç riy », *qaga-ru~qaru*<*kalm. ār-ān* (qayıdı kilçisi il) «hara, haraya»; monq. *ina-ru* (=inagsi)>*kalm. nārān* «buraya» v s.;

Koreya dilind direktiv hal q dimd n müxt lif formalarda t zahür etmi dir. Bel ki, bu hal c nubi Koreya dilind *-ro*, imali Koreya dilind *-ru (-rj), -jllj (-jllj)* kilçil ri vasit sil yaranır. H min kilçil r d *-ru~rū* kilçil rind n düz lmi v istiqam t m nası bildirmi dir: *sanj-ro* «da lar boyunca, da lardan», im.korey. *sanj-ru, sanjrj; ibj-ro* «ev , ev istiqam tind », im. korey. *ibu-ru; allo* «a a ı, a a ıya», c n. korey. *mullo* «suya, sudan, su il », im.

korey. *mullu, muru-ru* «suya» v *mur-jillj, mur-ullj* «suya, sudan, su vasit sil » [26, 65; 99, 44-46; 65, 181-194].

Yeri g lmi k n qeyd ed k ki, A.P.Dulzon türk, monqol v tunqus-mancur dill rind ki q dim hal sistemini Yenisey dill rind ki (Yenisey dill ri dedikd A.P.Dulzon XVIII srin birinci yarısından Sibird , Yenisey çayının hövz sind ya ayan v qohum dill rd danı an be xalqın (arinl rin, assanların, imbatların (ketl rin), kottların v pumpokolların) dilini n z rd tutur [42, 79].) H min qrammatik kateqoriya il müqayis ed r k o, bel q na t g lmi dir ki, hal kilçil ri baxımından Altay dill rinin Yenisey dill ri il ümumiliyi onların uzaq qohumlu unu sübut ed n sas faktlardan biridir [43, 60-63].

Qrammatik cins kateqoriyası. Altay dill rinin qohumlu undan b hs ed n t dqıqatçıların, dem k olar ki, hamısı bu dill r üçün orta q s ciyy da ıyan xüsusiyy tl rd n biri kimi qrammatik cinsin yoxlu unu qeyd etmi l r. Lakin monqol dilinin qrammatik qurulu u il yaxından tanı olark n m lum olur ki, bu dild n vaxtsa mövcud olmu qrammatik cinsin izl ri vardır. M hs buna gör d biz bu m s l nin üz rind geni dayanmaq q rarına g ldik.

B.X.Todayeva yazır ki, müasir xalxa-monqol dilind , el c d dig r monqol dill rind qrammatik cins yoxdur. Ad t n cins anlamı leksik yolla f rql ndirilir. M s l n:

<i>er-ki i</i>	<i>em-qadın</i>
<i>e eq-ata</i>	<i>ex-ana</i>

xüü-o ul oxin-qız
ax-böyük qarda eq -bacı

Lakin heyvanların (qadın cinsində) yağını və rəngini bildirən müəyyən kilçil rəng istifadə olunur. Məsələn, rəng bildirən *-q in* kilçisi:

bor-boz - boro-q in-boz (diş ayırın rəngi)

ulaan-qırmızı, qonur, boz - ulaan-q in-qonur (dişin yeri rəngi)

Ya bildirən (qadın cinsində) *-j* kilçisi:

qunan-üçillik - qun-j-üçillik (qadın cinsində)

dönön-dördillik - dön-j-dördillik (qadın cinsində) [132,

50].

N.Poppe diş bizi kilçil rəngin monqol dilində qrammatik cins kateqoriyasını ifadə etdiyini bildirmişdir. Məsələn:

1. *- ui*. Funksiyası dişilik bildirən isimlər yaratmaqdır:

kudu- ui (<*kuda ui*) «qayınana» <*kuda* «qayınata»

2. *-kan/-ken*. Funksiyası kiçiltmə, bəzən dişilik ifadə

edən isimlər yaratmaqdır:

kara-kan «qaracıq» < *kar-a* «qara»

(kiçik və ya sevimli heyvan balalarına verilən ad)

ula a-kan «alcıq, qırmızıcıq» < *ula an* «al, qırmızı»

(sevimli, kiçik nəsnə, məsələn, çiçək)

nayi-kan «ahzad qız» < *noyan* «ahzad olan»

keü-ken «qız» < *keü* «olan»

3. *-cin*. Funksiyası dişilik ifadə edən isimlər yapmaqdır:

moŋ ol-cin «monqol qadın» < *moŋ ol* «monqol (ki i)»

una-cin «üç ya ındakı di i» < *unan* «üç ya ındakı erk k» [15, 47-48]

Monqol dill rinin tanınmı t dqiqaççısı olan Q.D.Sanjeyev is «Altay ünasıqda müqayis li-tarixi v tipoloji t dqiqaçlar» adlı m qal sind XIII sr monqol abid l rind qrammatik cinsin mövcudlu undan b hs etmi dir (bu bar d II f sild söhb t açmı dıq) [111, 88].

Qrammatik cins kateqoriyası baxımından türk dill ri üz rind apardı ımız ara dırmalar kifay t q d r maraq do urur.

Türk dill rind qrammatik cins kateqoriyası haqqında ayrı-ayrı türkoloqlar mülahiz l r söyl mi l r. M s l n, A. N. Kononov «Müasir türk d bi dilinin qrammatikası» s rind türk dilind qrammatik cinsin leksik v semantik yolla yana ı morfoloji yolla da ifad olundu unu qeyd etmi dir. M s l n, l xsin t kinin m nsubiyy t kilçisi olan *-ım⁴*-in *han*, *bek~bik//be* sözl rin artırılaraq qadın cinsi bildir n sözl r yaradır: *hanım* «xanın arvadı, xanım» *beküm~biküm//be üm* «b yin arvadı, b yim».

Han v *bek//be* sözl rinin qadın cinsind olan dig r formaları müxt lif türk dill rind geni yayılımdır: *hanike*, *hanı* «xanın arvadı, xanın qızı», *biyke*, *biyke* «baldız, rin bacısı».

Bundan sonra A.N.Kononov a a idakı kilçil r vasit sil türk dill rind qrammatik cinsin yarandı ını göst rmi dir:

-ça/-çe: a a «böyük qarda » - a ça «xanım»

beçe//biçe(<biçe<be çe<bekçe) «qadın, ev sahib si»

koda «qayınata» - kodaça «qayınana»

-çin: burçin «di i maral balası»

dün n «4 ya ında erk k ay ır balası» -dün -jen «4 ya ında di i bala»

konan «3 ya ında erk k ay ır balası» - kona-jin «3 ya ında di i bala»

-sar/-s r (ba qırd dilind): ey n «n v (o lan)» - ey n-s r «n v (qız)»

bül «n v nin o lu (n tic)» - bül -s r «n v nin qızı» [58, 66].

A.N.Kononov «Müasir özb k d bi dilinin qrammatikası» s rind yenid n bu m s l y qayıtmı v cins yaradan kilçi morfemli ri a a idakı kild göst rmi dir:

1.-im; xon-im «xanım».

2.-ça;(<ça <çanq)//-a<ka(<-koq)

burça>bura//bek~buka ~ buyka «b y arvadı, b y qızı».

3.-çi; eqaçi «böyük bacı» (eqa~aka «böyük qarda »)

4.-(a)ç; bekaç//bikaç (<bekaç_i «b y qızı, xanım»)

5.-çin/jin/jik; borçin «örd k (f r , di i)» v s.

Maraqlıdır ki, A.N.Kononov və İkinci fərqli olaraq bu d f h min kilçil ri (-im-d n ba qa) kiçiltmə kilçil ri hesab etmişdir [59, 71-72].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.K.Dmitriyev d «Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyası haqqında» adlı yazısında Azərbaycan dilində qrammatik cins formantlarının mövcudluğundan bəhs etmişdir. O göstərmişdir ki, *xanım*, *b yım*, *b gım* sözlərindəki *-ım*, *-im* kilçil ri bu mövqedə ləxsin tkinin mənsəbiyyət kilçil ri yox, qadın cinsinin göstəricidir. Yəni həmin sözlər «mənim xanım», «mənim b yım» anlamında deyil, «xan arvadı», «b y arvadı» anlamındadır. N.K.Dmitriyev həmin məqaləsində *-i* (*e -i* «rın arvada müraciəti» – Azərbaycan dilinin Qazax dialektində, Bakı kəndlərinin birində və özbək dilinin Qarabulaq dialektində ləlir), *-ça*, *-çin* (N.K.Dmitriyevin fikrincə, *bildirçin*, *sı ırçin*, *göy rçin* və s. sözlər və lərfər, di i qu anlamını ifadə etmişlər, *m k rçin* «di i donuz») kilçil rinin cins kateqoriyası ifadə etdiyini vurulmuşdur [41, 353-354]. *-çin* kilçisi ilə bəli bir faktı da qeyd edək ki, Q.Qasımbəyli rus dilində olan *kor un* sözündəki *-un* elementinin türk dillərində alındığını göstərmişdir. Analoji olaraq E. Quliyev d *-lan* kilçi morfeminin rus dilində (*o-len*, *tö-len*) türk dillərində (*ars-lan*, *qap-lan*, *top-lan*, *t r-lan* və s.) keçdiyini qeyd etmişdir. [Bax: 68, 47].

L.A.Pokrovskaya türk dillərindəki qohumluq terminlərində bəhs edərək *-sar//s r*; *ıy// ay*; *-ça//-çi* kilçil rinin qrammatik cins göstəricisi olduğunu göstərmişdir,

bunların hamısının monqol dilində alınma oldu unu v alındı ı dild kiçiltm m nasını ifadə etdiyini bildirmidir [91, 79-80].

Türk dillrinin q dim lü tli ri üz rind apardı ımız mü ahid l rd n m lum oldu ki, h min kilçil r türk dill rind d qrammatik cins kateqoriyasını ifadə edir. M s l n, V.V.Radlovun lü tin diqq t yetir k:

aYaça - «qadın» [96, 150-151].

borçin - «1. örd k (f r , di i); 2. maral (di i)» [98, 1666].

bikä - «1. xanım, qadın; 2. qızlara müraci t» [98, 1739].

bikäç/biqäç - «1. qız; 2. g lin~*bikäçla* - «g lin getm k»» [98,1739].

«Türk dillrinin etimoloji lü ti»nd d bu tip sözl r rast g lm k olar:

biyke/bu:ke/biqe; biyçe/biçä; biyke /bikäç – «b y arvadı, sahib » [114, 134-135].

aYa æ, aYi ε «qadın, xanım» [113, 71].

eqe -«1. böyük bacı; 2. a ıllı qız» [113, 223].

Qeyd ed k ki, qadın anlamı ifadə ed n *aYa a, burçin* «f r , di i örd k» sözl ri .N vainin dilində qeyd alınmıdır [32, 42; 20, 123]. Ba qa bir misal, V.Zahidolu «Kitabi-D d Qorqud»un dilində *bozac* sözünün «di i» anlamında olmasını (*bozac tur ay* – «f r , di i tora ay») tutarlı d lill rl sübut etmi dir [19: 11]. Özb k dilinin

iv l rind qadın cinsin aid olan *kuda a/kudä ä* « r v ya arvadın g nc qohumu», *biykä /biykäš* « rin v ya arvadın kiçik bacısı» sözl ri indi d i l nir [18: 337, 350].

Cins kateqriyası tunqus-mancur dill rind d özünü göst rir:

boro «boz (r ng)» - *borot on* - boz (di i marala aid) [121, 96].

beye «insan» - *beye-qen* - «1. qız; 2. nikahsız do ulan qız» [121,122].

qiv «1. silk l nm k (heyvanlara aid); 2. buynuz atmaq (marala aid)» - *qiv en* «keçi (di i), cüyür» [121, 148].

kuda «qayınata» - *kodo Yoy* «qayınana» [121, 423].

Bir eyi xüsusi vur ulamaq ist yirik ki, b zi t dqiqaçılar türk v tunqus-mancur dill rind ki cins kateqriyasının formantı olan kilçil rin ks riyy tinin monqol dilind n alındı ını (monqol dilind bu kilçil r kiçiltm m nası ifad edir) qeyd etmi l r. M s l n, L.A.Pokrovskaya ba qırd dilind cins kateqriyasının formantı olan *-sar//s r* kilçisinin (*eyän* «n v (o lan)»–*eyänsär* «n v (qız)»; *tıua* «n tic (o lan)»–*tıuasar* «n tic (qız)»; *bül* «ögey qarda »–*bül sär* «ögey bacı» v s. sözl rd ki) monqol dilind n alındı ını v h min kilçinin m nsub oldu u dild kiçiltm m nası ifad etdiyini göst rmi dir [91, 79-80]. Lakin Altay dill rinin (o cüml d n, monqol dill rinin) görk mli t dqiqaçısı N.Poppe *-sar/-ser*

kilçisinin monqol dilind kiçiltm yox, inkarlıq ifad etdiyini qeyd etmi dir:

keüser «sonsuz qadın» < *keü* «o ul» [15, 50].

M.R.Fedotov is göst rmi dir ki, *-sar/-ser* (q dim türk dilind *-sız⁴, -saz²*) kilçisi Altay, or, xakas, tuvin, yakut, tofalar dill rind n ba qa dig r türk dill rind inkarlı ı (m hrumiyy ti) ifad edir [135, 15-16]. Dem li, cins kateqoriyasını m l g tir n *-sar/-ser* v Altay dill rind inkarlı ı ifad ed n *-sar/-ser/-söz/-sız* (r~z) ba qa-ba qa kilçil rdir.

Bütün söyl nil nl r v h r üç dilin materialları üz rind apardı ımız mü ahid l r dem y sas verir ki, ulu Altay dilind n vaxtsa cins kateqoriyası olmu dur. Bu kateqoriya ulu Altay dilinin diferensiasiyasından sonra da mü yy n müdd t mövcudlu unu qoruyub saxlamıdır.

Fikrimizc , qrammatik cins kateqoriyasının formantı olan v Altay dill rind özünü göst r n - *a²/- in⁴/-žin/-(a)² /-sar² v - ay²/- ıy⁴/-qay²/-qan²/-kaç²/-kă²/-ka* kilçil ri eyni maddi sasdan **-ça* v **-ka* morfeml rind n yaranmıdır. H min morfeml rin is Altay dill rind ta q dimd n geni yayılmı **a ä//e ä//eqe//eke//ekä//eka* «süd ver n; ana; qadın; bacı; xala, bibi» sözünd n tör diyi q na tind yik.

Diqq ti dig r bir m s l y yön ltm k ist yirik ki, qeyd etdiyimiz kilçil r sonradan h r üç dild omonim kilçil r çevrilmi l r. Bel ki, *- a/- ä; -ka/-kan; (a)* kilçil ri h m cins kateqoriyasının formantı, h m d kiçiltm , zizl m

m nası ifad ed n kilçil r mövqeyind çıxı edirl r. Y ni h min kilçil r söz artırılaraq m nanı d yi ib, cinsi d yi mirl rs , kiçiltm , zizl m , söz artırılaraq m na il b rab r cinsi d d yi irl rs , qrammatik cins formantı olurlar. M s l n:

türk.: *eke* «ana» - *eke-* «böyük bacı» [113, 223].

äpä/apa «böyük bacı» - *äpä- ä* «g lin»; *äbä- ä* «ögey bacı» [18, 333].

ana «ana» - *ana-c* «ana (zizl m m nasında)» [40, 43].

ekä «böyük bacı» - *ekä-* «bacı (zizl m m nasında)» [40,167].

monq.: *kara* «qara» - *kara-kan* «qaracıq (kiçik heyvan balası)»

ula an «qırmızı, al» - *ula a-kan* «qırmızı r ngli kiçik ya» [15, 47].

Göst ril n misallarda - *a/-(a)* v *-kan/-ka* kilçil ri kiçiltm anlamını ifad edirl r.

Türk.: *aYa* «böyük qarda » - *aYa- a* «qadın» [32, 42], *a* - *a* «xanım» [58, 66].

biy «b y» - *biy- e* «b y arvadı, xanım» [114, 135].

koda «qayınata» - *koda- a* «qayınana» [58, 66].

kuda - *kuda- ay* «qayınana» [91, 80].

tıua «n v (o lan)» - *tıua-sar* «n v (qız)» [91, 79].

aba «böyük qarda » [91, 30] - *ava-qay/avı-qay* «xanım» [129, 45];

monq.: *kuda* «qayınata» - *kudu- ai*(<*kuda- ai*)
«qayınana»

noyan « ahzad o lan» - *noiy-kan* « ahzad
qız»

keü «o lan» - *keü-ken* «qız» [15, 47-48];

tunq.-manc.: *beye* «insan, ki i» - *beye-qen* «qız,
qadın», *kuda-kodo-Yoy* «qayıana» [121,423].

Bu misallardakı kilçil r is sırf cins kateqoriyasının formantlarıdır. Fikrimizc , t dqi qatçıların türk v tunqus-mancur dill rind ki cins ifad ed n kilçil rin monqol dilind ki zizl m , kiçiltm kilçil rind n alındı nı qeyd etm sinin s b bi kilçil rin omonimlik keyfiyy tini n z r almamasıdır. Dig r t r fd n, hesab edirik ki, h min kilçil r Altay dill rind (daha do rusu, ulu dill rd) ilk olaraq cins kateqoriyasını ifad etmi dir. Kiçiltm , zizl m anlamını ifad etm sonraki hadis dir v müasir dill rd ki - $a^2/-ciq^4$ kiçiltm kilçil ri cins formantlarından tör mi dir: - $a^2 \sim - an^2 \sim - in^4 \sim - iq^4$ (bu kilçil r d türk dill rind n slavyan dill rin (xüsüs n rus dilin) keçmi dir). Çünki müasir Altay dill rind özünü göst r n cins kateqoriyasının izl ri bel bir q na t g l m y sas verir ki, Altay dil ail sin daxil olan protodill rd v v lc cins kateqoriası mövcud olmu dur. Lakin dilin q na t prinsipin v çoxvariantlılıqdan azad olma meylin sas n cins kateqoriyası getdikc z ifl mi , hal-hazırda relikt formada qalmıdır. Bu mövqe z ifl m sind n sonra kiçiltm , zizl m anlamı yaranmı (qadına xas olan z iflik v z riflik

cins ifadəsində nəkiçiltməyə köçürülmüdür) və cins nisbətinə daha yüksək mövqə qazanmışdır.

Yerli gəlməklə, cins kateqoriyasından azad olma meylini digər dillərdə izləməklə. Məsələn, müasir fars dilində bu kateqoriya tamamilə yoxdur (qədim fars dilində olmur), german qrupuna daxil olan ingilis dilində isə (həmən qrupa daxil olan alman dilində nəfərqli olaraq) tamamilə zərfləmişdir.

İddə etdiyimiz nəticələrə əsasən, hesab edirik ki, müasir qağaz dilindəki cins formantı olan *-ka* kilçisi slavyan dillərindən alınmamış (kəsin, bu kilçi Altay dillərindən slavyan dillərinə keçmişdir. Belə bir keçid *xan- a* «xan arvadı», *bek- a* «bəy arvadı» (*-ça ~ a*) sözlərində özünü göstərir), sadəcə öz mövcudluğunu saxlamışdır. Buna əsasən bəzi kimi qağaz dilinin slavyan və roman dilləri ilə əhatə olunması, onların təsiri altında cins kateqoriyasından azad olabilməsi sidiir.

Beləliklə, söylənilənləri ümumiləndirərkən belə bir qənaətə gəlirik ki, Altay dillərindən vaxtında cins kateqoriyası olmur. Dilin daxili inkişaf qanunlarının təsiri altında bu kateqoriya getdikcə zərfləmiş, müasir dillərin leksikasında yalnız izləri qalmışdır. Bütün bunların zərflənməsi olaraq cins kateqoriyasının yoxluğu deyil, ulu Altay dillərində cins kateqoriyasının mövcudluğu və bu ailəyə daxil olan dillərdə (türk, monqol və tunqus-mancur dillərində) eyni zamanda və eyni şərtlərdən aradan

çıxmasını Altay dilləri üçün ortaq qrammatik lam t olması fikrini irəlilədirük.

xs və m nsubiyy t kateqoriyaları. Altay dillərində bilavasitə və zlikli bəli olan xs və m nsubiyy t kateqoriyalarını Q. Ramstedt və V.L.Kotviç daha trafli tədqiq etmişlər. Türk, monqol və tunqus-mancur dillərində geniş istifadə dairəsinə malik olan xs və m nsubiyy t kilçiləri aşağıdakılardır:

T kd
l xs

	xs	-man, -myn, -m, -n
Türk	m nsubiyy t	-m
	xs	-bi, -b, -m, -w
Monqol	m nsubiyy t	-min, -mni, -m
Tunqus -	m xs	-w, -mi, -i, -bi, -m
Mancur	m nsubiyy t	-w, -f, -m, -i, -bi, -mi, -u, -mu

Göründüyü kimi, bu kilçilərin demək olar ki, hamısı l xsin t kindən (türk., monq., tunq. -manc. *min) törəmişdir. Q.Ramstedtin də fikrincə, Altay dilləri üçün l xsin t kinin praforması *min və zliyidir. Bu forma yalnız türk dillərində qalmıdır və qüvvətli vurunun təsiri altında mən formasına çevrilmişdir. n samitinin düməsinə ticəndə l xsin t ki monqol və tunqus-mancur dillərində -bi formasında işlənir [99, 69]. kilçilərdə mövcud olan dodaq

samitlerin v zli nm l ri (*m~b~f~w*) xs v zliyind ki (l xsin t ki) v zli nm l rl ba lıdır [26, 58].

T kd

II xs

	xs	- <i>san, -syn, -syŋ, -ŋ, -n</i>
Türk	m nsubiyy t	- <i>ŋ, -n</i>
	xs	- <i>šĭ, -šĭ, -</i>
Monqol	m nsubiyy t	- <i>šĭń, -šĭńi, -n₁, -šĭ, -s</i>
Tunqus - mancur	xs	- <i>šĭ, -s, -hi</i>
	m nsubiyy t	- <i>šĭ, -s, -hi, -ndi, -ni, -di, -si</i>

Bu formalar *sin praformasından yaranmıdır. *-sin* forması yalnız türk dill rind qalmıdır. *n* samitinin dü m si n tic sind **sin>si* formasında tunqus-mancur dill rind , *tin~ in~ i* formasında monqol dill rind qalmıdır [99, 69].

T kd

III xs

	xs	-
Türk	m nsubiyy t	- <i>y, -su, -yn</i>
	xs	-

Monqol	m nsubiyy t	-yń, -n, -ń, -ń
Tunqus - mancur	xs m nsubiyy t	-n (yalnız tunqus dilind) -ni, -n, -nin

V.Kotviç göst rir ki, türk v monqol dill rind özünü göst rm y n III xsin t kind ki xs kilçisi tunqus-mancur qrupunda (evenk, nanay, neqidal, udeqey v s.) yalnız tunqus dilind mövcuddur [65, 173-174]. III xsin formantları da III xs v zliyind n m l g lmi dir.

C md

I xs

Türk	xs	-byz, -myz, -z, -q
	m nsubiyy t	-myz, -byz -bdn ₁ , -mdn ₁ , -wdn ₁ , -bdi, -
Monqol	xs	mdi, -mn ₁ , -dn ₁ , -bā
	m nsubiyy t	-mdn, -mnai, -mān, -mn ₁
Tunqus- mancur	xs	-wun, -w, -u, -un, -pu, -p, -fi
	m nsubiyy t	-mun, -wun, -mu, -u, -un, - pun, -qun, - un

I xs c minin xs v m nsubiyy t kilçil ri *biz* v zliyind n m l g lmi dir. Bu v zlik türk dill rind bel rekonstruksiya edilir: *bi-l* xs t kinin sası +z-c m kilçisi. Yaxud *bi+si-l* xs t kinin sası: *biz<bi+si(<sen)* «m n+s n». Monqol dilind d h min elementl ri eyni

qaydada rekonstruksiya etməklə olar: eksklüziv və zlik *man*, yaxud inklüziv və zlik *-bida*, yəni I xsin t kinin sası *-mdn~-mnai~-mn~-man+* ya c m kilçisi *t~d~n*, ya da II xsin t kinin (*tin) sası olan *t~d~n(bi+da<bi+ti* «m n v s n»). Eyni rekonstruksiya tunqus-mancur dillərində aiddir: I xsin c min aid kilçiləri bu qrupda *bul~bu~bun* və *muse* və zliklərinin törəməsidir. Tunqus dilində *biti~miti* = I xsin t kinin sası olan *-wun, -mun, -mu, -u<m<bu+* ya c m kilçisi *n<t*, ya da II xsin t kinin son elementi (*si-n*)-*biti<bi+ti* «m n v s n».

		C md
		II xs
Türk	xs	<i>-syŋar, -syŋyz, -syz, -ŋyz, -yz, -ŋar</i>
	m nsubiyy t	<i>-ŋar, -ŋyz, -nyz</i>
Monqol	xs	<i>-t'ā, -tā, -t</i>
	m nsubiyy t	<i>-t'ān, -tnai, -tn₁</i>
Tunqus - mancur	xs	<i>-san, -sun, -šun, -hu, -su, -s, -u</i>
	m nsubiyy t	<i>-sun, -hun, -hu, -su, -san</i>

II xsin c min aid olan xs və m nsubiyy t kilçiləri dən analoji yolla rekonstruksiya edilir. Belə ki, türk

dill rind *-syŋar~syŋyz=ll* xs t kinin sası olan *san~syn+ya* c m kilçisi *-yz>-syŋyz~-synyz~-(sy)ŋyz~(sy)nyz~-(syn) iz~sy(ŋy)z*, ya da *-lar>-syŋlar~synlar~syŋ(l)ar~-(sy)ŋ(l)ar*. Monqol dilind *-t'ā, -tā, -t'ān, -tn₁=ll* xsin t kinin sası olan **tin+c m* kilçisi *-an, -un, -n>t'(in)+ān~t(in)ā(n)~tinā(n)~t(in)(a)n₁~t(in+an)*. Tunqus-mancur dill rind *-san~sun(-su, -s)~šun~hun (-hu, -u)<-s~š~h (<-sin~si* xs v zliyi)+-(t)an~n(i) c m kilçisi.

C md

III xs

	xs	-
Türk	m nsubiyy t	<i>-y, -su, -yn</i>
	xs	-
Monqol	m nsubiyy t	<i>-yń, -iń, -n , -ń</i>
Tunqus -	xs	<i>-tin</i> (yalnız tunqus dilind)
mancur	m nsubiyy t	<i>-tin, -tan, -ti, - i</i>

Göründüyü kimi, bütün Altay dill rind III xsin c minin xs v m nsubiyy t kilçil ri t kin xs v m nsubiyy t kilçil ri il dem k olar ki, üst-üst dü ür. Burada tunqus-mancur dill ri nisb t n istisnalıq t kil edir.

Altay dillərində sözdəki dirici kilçil rli yanaşı, ortaqlıq təkil edilən sözlərdəki kilçil r də az deyildir. Bunlara daha çox isim və fəldən kilçil r aiddir.

Ad dən kilçil r

1) Sənətlə adları dən kilçil r:

türk. - *y/- i~-dzy/-dži~-şy/-şi*; T.türk. *temir* «dəmir»-*temir-dži* «dəmirçi», qaz. *balyq* «balıq»-*balyq-şy* «balıqçı», Alt. *hi ik* «kitab»-*hi ik- i* «savadlı, bilikli adam», *tary* «tarla»-*tary - y* «kinçi», *ota- y* «otlarla müalicə edilən həkim», tat. *im- i*, *jum- y* «həkim (türk çarçisi)», T. Türk. *deve-şi*, qaz. *tüö- i* «dəv sürən adam, dəvəçi» və s.;

monq. - *~ (in)*: *tarija- in*, *tarijan- i* «kinçi», *ota- i* «otlarla müalicə edilən həkim», *em- i* «həkim», monq. *adagu- i*, kalm. *adūt-şi*, bur. *adū-şi* «atçı, ilxıçı», monq. *qonin- i*, xalx. *onit-şi* «qoyun otaran, çoban», monq. *temege- in*, kalm. *tem nt-şi*, bur. *tem n-şi* «dəv sürən adam, dəvəçi», *qutal* «ayaqqabı, çəkmə»-*qutal-* «çəkməçi, pinçi», *vaar* «bardaq, küp, güldən»-*vaar-* «dulusçu» və s.;

tunq.-manc. - *~ i*: *mori- i* «mehtər, atabaxan», *adu- i* «ilxıya baxan, atçı», evenk. *hul-na-* «qonaq», *kol-na-* «içmə, srxo» <evenk. *kol* «içmə» və s.;

korey. - *ža (-dža)*: *kanan-ža (-dža)* «yolçu, piyada, yeriyən, gəzən» və s. [99, 209; 132, 53; 26, 83-84].

2) H r hansı predmet v ya keyfiyy t maliklik bildir n kilçil r:

türk. *-ly /lig~lyq/-lik~luu/-lüü~ly/-li*: q dim türk. *qan-ly il* «xanlı (xana malik olan) xalq», *at-ly* «adlı, ada malik olan, adı olan», *aly -ly* «alınmı , götürülmü », qaz., tat. *bajlau-ly* «ba lama, düyünl m , ba lı, ba lanılmı », Alt., tele. *a a-lū a y-lu* (<*a a-ly a y-ly*) «böyük v kiçik qarda », *erlū qadytty* (<*er-lig qadyn-ly*) « r-arvad», Alt. *baj-lyq* «var-dövl t, s rv t», *qar-luu* «qarlı, qarla örtülü», q.-qalp. *tas-lyq* «da lıq, da lı yer», *e ek-lik* «çiç klik», *alp-lyq* «alplıq, q hr manlıq» v s.;

monq. *-lag/-leg/-lög*: *e eg-lig* «çiç klik», *bajan-lag* «var-dövl t, s rv t», *tömör-lög* «d mird n v ya ba qa metaldan hazırlanmı , metala aid olan» v s.;

tunq. *-ruk*: *inme* «iyn »-*inme-ruk* «iyn saxlanılan qutu», *kala* «qazança»-*kala-ruk* «qazança üçün torba, kis », *suke* «balta»-*suke-ruk* «balta üçün çexol, üz», *turuka* «duz»-*turuka-ruk* «duzqabı» v s.;

korey. mür kk b - *i-l* kilçisinin t rkibind ki *-l* formantı: *no-ž'i-l* «qalaq, yı ın», *pan-ž'il* «tikm , tiki », *kjo-ž-l* «yapı qan» v s. [99, 47-48, 203, 211; 132, 54; 26, 84].

3) yanın yerl diyi yeri bildir n kilçil r:

türk. *-da- y/-de-gi~da-qy/-de-ki~ta- y/-te-gi*: T.türk. *ev-de-ki*, q.-qalp. *awul-da- y* «auldakı, k ndd ki» v s.;

monq. *-de-ki/-te-ki, -da-xi/-de-xi*: *en-de-ki* «buradakı», *er-te-ki* «ert ki, vaxtından vv l, vaxtsiz, fara », *ger-te-ki*

«evd ki», *tengri-de-ki* «göyd ki», *dorno-do-xi* « rqd ki», *ereg-de-xi* «sahild ki» v s.;

tunq. *-du-ki~du-k~dukki*; *er-du-ki* «ert ki, vv l» v s. [99: 43, 216; 132, 54; 26, 84-85].

4) Predmetin v ya keyfiyy tin yoxlu unu bildir n kilçil r:

türk. *-syz/-siz*: *at-syz* «atsız», *ata-syz*, *en-siz*, *jer-siz*, çuv. *an-z 'r* «nazik», *kán - z 'r* «ç tin, a ır» v s.;

monq. *-ser/-sar*. *kejisümü-ser* «kül kd n sovrulmayan», *uqam-sar* «gözl nilm z», *ölüsümü-ser* «acından ölm y n», *sanam-sar* «q sd n edilm y n, t sadüf n» [99, 215; 26, 85].

Feld n ad düz ld nl r

1) **türk.** *-yş/-iş, -ş~-ys/-is,-s*: *kel-iş*, *vur-uş*, *ged-iş*, *al-yş*, q.-qalp. *at-ys* «atı , güll atmaq» v s.;

monq. *-l, -ts*: *bodox* «dü ün m k»-*bodo-l* «dü ünc », *zanşix* «öyr m k, ad t etm k»-*zanşi-l* «ad t», *dajlax* «döyü m k»-*dajla-l* «hücum», *temiex* «vuru maq»-*temie-l* «vuru », *bari-ts* «gönd ri , barat», *tavi-ts* «dayaq, d st k, dir k», *turxe-ts* «yaxma, yaxım, yaxı» v s. [26, 85; 132, 54-55].

2) **türk.** *-ym/-im, -m*: *al-ym* «alım, borc», *öl-üm* «ölüm», uy . *ked-im*, qaz. *kij-im* «geyim, paltar», *jar-ym* «yarım, sevgilim», *jut-um* «udum, qurtum, içim», *tis-le-m* «di l m, di l m , qapma», *ye-m* «yem, yem k» v s.;

monq. *-im, -m: kež-im* «çul, geyim», *žar-im* «bir neç , bir q d r, bir müdd t», *žë-m* «c md k, le , yem, yeyilmi , porsiya», *xer i-m* «tik , parça, dilim», *toxom* «t rlik, y h raltı», *alxa-m* «addım» v s.;

korey. *-m, -im: sara-m* «h yat, diri (adam)», *ug-İM* «ölüm», *mud-İM* «q bir, m zar», *ha-m* «i » [99, 106; 132, 56; 26, 85].

3) **türk.** *-yq/-ik, -q/-k: Alt. bi i-k* «kitab», *uy . jama-q* «yamaq, pin », T.türk. *qap-u (q)* «qapı»v s.;

monq. *-ik, -k, -g: bi i-k* «m ktub, yazı», *zura-g* « kil, r sm» v s. [26, 85-86; 132, 56].

Adlardan ad düz ld nl r

türk. *-la/-le~da/-de, -ta/-te: baš-la~ba -la* «ba la» (*baš~ba* «ba »), *tiš-le~ti -le* «di l » (*tiš~ti* «di »), *tat. jög-la~jugu-la*, T. türk., *noq. ujgu-la* «yuxula, yat» (*jög~jugu~ujgu* « yuxu»); *ün-tä* «s sl , ça ır» (*ün* «s s»); *al-da* «aldatmaq» (*al* «yalan»).

monq. *-l~la/-le, -da/-de~ra/-re: sugu-l* «çixmaq, dartılıb çıxarılmaq», *öte-l* «qocalmaq» (*ötegü* «qoca»), *dagu-la* «oxumaq» (*monq. dagun*, *kalm. dün* «s s, mahnı»), *dagu-da* «s sl , ça ır», *arga-ga* «aldatmaq» (*arga* «hiyl g rlik»), *alaga-da* «döym k (ll)» (*alaga* « l»), *el-de* «r hb rlik etm k; ll d rini yum altmaq» (<türk. *el*, çuv. *al*

« l»), *jeke-re* «böyüm k, böyük olmaq» (<*jeke* «böyük»),
xöx-ro «göy r m k» (*xöx* «göy»)

tunq. *-l, -la/-le, -da/-de:* *hawa-l* «i l m k, h r k t d
olmaq» (*hawa* «i , h r k t»), *nama-l* «istil nm k» (*nama*
«isti»), *mu-le* «su il getm k» (*mu* «su»), *daw-la* «oxumaq»
(*daw* «s s, ton»), *bus -l* «qur anmaq, sarınmaq» (*vuse*
«qur aq»), *suk -d* , nan. *sur -d* «balta il do ramaq»
(*suke<sure* «balta») [99, 173; 26, 86; 132, 97].

Felin funksional formaları

Dilçilik d biyyatlarında felin funksional formalarına
sas n m sd r, feli sif t v feli ba lama daxil edilir. Altay
dill rinin, dem k olar ki, hamısında bu formalar eynilik t kil
ed n ümumi qrammatik vasit l rl yaranır.

M sd r

M lumdur ki, m sd rl r felin substantivl mi
(özünd ismin lam tl rini d da ıyan) formasıdır v ad
(h r k tin adını) bildirir.

N.A.Baskakov türk dill rind m sd rin a a ıdaki
formalarının mövcud oldu unu qeyd etmi dir:

1. *-y/-qy, -u/-qu, -y /-yq, -u /-uq* kilçil ri vasit si
il düz l n v q dim türk, eyni zamanda yeni uy ur v
özb k, noqay, qazax, qaraqalpaq dill rind daha çox
mü ahid olunan forma;

2. *-maq, -ma, -m* kilçil ri il yaranan v sas n
o uz qrupu türk dill ri üçün xarakterik olan forma;

3. *-yǵ,-ǵ~-ys,-s* kilçil ri vasit sil düz l n v karluq
qrupu türk dill rind geni yayılan forma;

4. *-yt, -t* kilçil ri vasit sil düz l n v qeyri-
m hsuldar kild müasir Altay, qır ız dill rind rast g lin n
forma [26, 66-67].

Türk dill ri üçün xarakterik olan bu formalar dig r
Altay dill rind d mövcuddur:

1. Türk. - , - *y/-qy, - u/-qu>-uw>-uu>-u>-y;*

monq. - *a/-qa, - u/-xu;*

tunq.-manc. -*gi, -go, -gu* [26, 66; 28, 20].

Türk dill rind ki - */- u/- y*, monqol dill rind ki - *a/-
ga(-uga/-ija)/-gan(-ugan/-ijan)* v ifahi nitqd ki -*ā, -ān*

kilçil rind n danı ark n Q.Ramstedt qeyd edir ki, bunlar
vasit sil m l g lm infinitiv (m sd r) xakteri da ıyır,
monqol dill rind is ilk növb d h r k tin n tic sini ifad
edir v onlar bir-biril rin uy un g lirl r. M s l n, *jaz-y - i*
«katib, yazan» (türk dill rind ki kilçil rin daha q dim
fonetik forması -*y /-* , q rbi türk qrupunda -*ū*, çuv. -*u, -w*,
yaxud «sıfır s sl », yak. is -*y¹, -ū, -i¹, -ū* foneml ri
vasit sil ifad edilir, c nubi türk qrupunda is söz sonunda
- itir. Eyni zamanda q rbi türk qrupunda - sonda kar
olursa, ya -*k, -q*, ya da «sıfır s s » t sadüf edilir), *sat-y - i*
«alverçi, tacir», *käl-ig- i* «g lm , özg , yad, q rib», tat. *yaz-
ū y, sat-ū y, käl-ū y, bir-ū i* «t qdim ed n, ver n, g tir n»,
al-ū y, yak. *ylsyt* «alan, alıcı» [99, 124-126].

Türk dill rind ki -*g i* (h r k tin adını bildir n kilçi)
sonlu u monqol dilind ki eyni qrammatik m nanı ifad ed n
-*g i*, yaxud -*ga i* kilçisi il uy un g lir. M s l n, *bi -i-g i*,

bi -i-ge i «yazan», *tusal-a-g i*, *tusal-a-ga i* «köm kçi», *jav-u-g i*, *jab-u-ga i* «yola dü n, ged n», kalm. *bitšätši*, *tuslāši*, *jawātši*.

Türk dill rind ki - *u-* kilçisi tunqus dilind ki -*ki-t* (c m halda -*ki il*) kilçisin uy un g lir. M s l n, *húrgú-kit* «d yirman» (*húrgú* «üyütm k»; müq.et: monq. *üre, ürü*, türk. *üz*), *tat-kit* «m kt b» (*tat* «oxumaq, öyr nm k»; müq. et: tat. *tatymal* «öyr dilmi , alı dırılmı »), *bi-kit* «ev, m sk n, yurd» (*bi* «olmaq»), *ak-kit* «t yin olunma yeri, t yin olunmu yer» (*ag/a* «çatmaq, yeti m k»; müq. et: monq. *ajil*, türk. *a yl*, *aul* «ya ayı yeri, oba, köç ri dü rg si»), *ajit-kit* «x st xana» (*ajit* «müalic etm k») [99, 91].

Q dim türk dill rind (Orxon abid l rinin dilind v uy ur m tnl rind) oldu u kimi, müasir türk dill rind d mövcud olan feld n m sd r düz ld n - *u*, -*gü* kilçil rin (qır., qaz., Sibir türkl rinin dialektl rind -*ū~-ũ* v yak. -*w*) monqol dilind rast g linir. Bu kilçi feld n hal-v ziy t keyfiyy tini ifad ed n sif t düz ldir: *daru- u* «söz baxan, üzüyola» (*daru* «zm k, t zyi q etm k, sıxmaq, sıxı dırmaq»), *so to- u* «kefli, m st» (*so to* «s rxo olmaq») [65, 297-298].

Türk. - *u* (-*gü*), monq. -*qu*, -*qui*, -*qun* (müasir dialektl rd - *u~-kü*, -*k*), tunq. -*gi~-ki* (arxaik -*qui*, -*ku*) kilçil ri müxt lif hallarla mü yy n m qs d, m ram m nasında i l nir. M s l n, türk. *tut- y* «tutmaq, yaxalamaq»-*tut- u- a* «tutmaq üçün, tutmaqdan ötrü», xalx.

aw- u-lā, bur. *ab- u-jā*, manc. *ana-gi-ni* «toxunmaq üçün, toxunmaqdan ötrü», nan. *ene-gi-i tambi* «getm k ist yir m» [99, 89-91; 123, 253-254].

Türk v monqol dill rind bir-biri il sıx ba lı olan v h r k tin n tic sini bildir n - *u/- y, -qu/-qy, -u /-y, -uq/-yq, - /-g, -q~-x/-k* kilçil rin d rast g linir: türk. *qap* «ba lamaq, qıfılamaq» *qap-u ~qap-u~qapy* «qapı», *jaz* «yazmaq» uy . *jaz-y* «yazma, yazılma, yazı», T.türk. *jaz-u, jaz-y*, tat. *jaz-u*, balk. *zaz-ū*, çüv. *śjr-ū* «yazı, imza, m ktub», türk., monq. *qori* «qada an etm k, qar ısını almaq» uy . *qor-y, qor-u* «qoru », monq. *qori-ja* «ayrılı m sah », kalm. *orā* « h rin bir hiss si, kvartal», türk., monq. *tari* « km k, s pm k, kinçilikl m ul olmaq», türk. *tar-y* «taxıl, d nli bitki», T.türk. *dar-y*, çuv. *tjr* «d nli bitki, f sil », monq. *tari-ja* «taxıl, d nli bitki», kalm. *tarā, tarān*, türk. *tar-y - y* « kinçi, r ncb r », monq. *tari-jā- in*, kalm. *tarā- i, tarā-tšin* «k ndli» [99, 125].

2. Türk.-maq, -ma, -m;

monq. -ma, -ma, -m;

tunq.-manc. -maq, -ma [26, 68; 28, 22].

Feld n m sd r düz ld n -*maq* kilçisi daha çox türk dill rind (xüsusil q rbi o uz qrupunda) m hsuldardır. M s., T.türk. *al-maq, gör-mek*, Alt. *kör-mök* «görm k», q.-qalp. *oj-maq*, uy . *aj-maq*, qır. *qoš-moq* «d v nin hibridi,

qatı i q, m l z», monq. *xā ur-maq*, xalx. *xūr-maq* «aldatmaq», *ide-meg* «çox yem k, qarınqululuq etm k», *cida-mag jada-mag* «mümkünlük v qeyri-mümkünlük», kalm. *zori-m g* «qoçaq olmaq, c sar tli olmaq», tunq. *mel-mak om* (o+m=om «olmaq»~türk. *bol~ol*) «m n q fil oyandım», *gün-mek om* «m n danı dım», *i e-mek* «onda maraq yarandı» v s. Bu kilçi Koreya dilind d özünü göst rir: *til-mek hada* «qaldırmaq» v s. [99: 102, 106; 65, 225].

-ma kilçisi türk dill rind substantiv v adyektiv m nalarda i l nir: *bas-ma* «çap, çap etm », *jaz-ma* «yazı, l yazısı», *qajna-ma* «qaynama», *bükle-me* «büzm , bükü , qırır », *ijil-me* « yilg n, elastik» v s.

Bu kilçi monqol dill rind d eyni m nada i l nir: ord. *tenŋgeride t'ul-ma* «göy d ki, hündür», xalx. *ud u-ma* «sıx, qalın» v s.

Tunqus-mancur dill rind d *-ma* kilçisi dig r Altay dill rind oldu u kimi, substantiv v adyektiv m nalarda, eyni zamanda feld n yaranmı sıf t yerind i l nir: *girku-ma* «piyada», *tuksa-ma-t* «çaparaq», *ir -m -ž* «qonaq» v s. *-ym*, *-m* kilçil ri bütün Altay dill rind m hsuldardır v h r k tin n tic sini bildirir. M s l n, türk. *al-ym* «alma, alınma, borc», *öl-üm*, uy . *ked-im* «paltar, geyim», *bil-im* «bilik», *je-m*; monq. *udu-m* «qohum», *hari-m* «p nc , l», *quri-m* «toy», *nagad-um* «oyun», *xer- im* «tik , lo ma»,

toxo-m «t rlik», *alxa-m* «addım» v s. [99, 100-107; 26, 68-69; 28, 22-24; 132, 56; 65, 225].

3. Türk. *-yş, -ş*; Az rb. *vur-uş, döj-üş*, yeni uy . *kel-iş* «g li , g lm », *el-iş* «alı , alma», *tany-ş, öl-üş* «ölüm, ölü »;

monq. *-yl, -l*;

V.Kotviçin qeyd etdiyin gör , türk dill rind ki *ş* s sinin monqol dill rind *l* s sin keçm si (lambdaizm hadis si) t kc söz kökünd deyil, kilçil rd d geni yayılmışdır. Bu baxımdan türk dill rind mövcud olan *-yş, -ş* kilçil ri monqol dill rind *-yl, -l* formasında ifad olunur. M s l n, *tani-l* «tanı », *ükü-l* «ölüm», *törü-l* «do ma, do ulma, do ulu », *bodo-l* «fikir» (*bodox* «fikirl m k, götür-qoy etm k»), *zanşı-l* «ad t, v rdi » (*zanşix* «ad t etm k, v rdi etm k»), *zoxio-l* « s r» (*zoxlox* «yaratmaq»), *dajla-l* «hücum» (*dajlax* «vuru maq»), *temie-l* «döyü » (*temiex* «döyü m k»), *zana-l* «t hlük » (*zanax* «h d l m k, t hlük yaratmaq») [99, 132-133; 65, 310; 26, 69; 28, 24; 132, 54].

4. Türk. *-yt, -t*;

Bu kilçi q dim türk dilind daha geni yayılrsa da, yalnız müasir Altay v qır ız dill rind saxlanmışdır. M s l n, Alt. *y-yt* «çixı », *baz-yt* «yeri », qır. *toj-ut* «yem», *soj-ut* «k sm k üçün mal-qara» v s.

monq. *-ys, -s, -s(un)*;

Türk dill rind ki *-yt, -t* kilçil ri monqol dill rind ki *-ys, -s, -s(un)* kilçil rin uy un g lir: *alžijas-s* «yor unluq», *alda-s* «s hv, x ta», *xali-sun, xalx. xali-s* «qabıq», *nilbu-sun* «göz ya ı», *köge-sün* «qıym t», *cab i-da-sun* «tala a, yonqar» (cab i «do ramaq»).

V.Kotviçin fikrinc , mancur dilind ki *-sun* kilçisi monqol dilind n alınmı dır: *uwala-sun* «razılıq; harmoniya» [26, 70-71; 28, 25-26; 65, 310-311].

Feli sif t

M lumdur ki, feli sif t felin atributiv funksiya yerin yetir n formasıdır v özünd h m felin, h m d sif tin lam tl rini da ıyr. N.A.Baskakov türk dill ri üçün xarakterik olan a a ıdaki feli sif t formalarını göst rmi dir:

1. - *aj/-qaj* kilçil ri il düz l n, predikativ funksiya yerin yetirib g l c k zamana aid olan feli sif tl r;

2. -*ar, -yr~-ur, -r, -jur* kilçil ri il düz l n feli sif tl r d predikativ funksiya yerin yetirir v m nasına gör g l c k zamana aid olur.

3. -*myš* kilçisi il düz l n feli sif tl r h m predikativ, h m d atributiv funksiyalar yerin yetirir, keçmi zamana aid olur v daha çox o uz qrupu türk dill ri üçün m hsuldardır.

4. - *an* kilçisi il düz l n feli sif tl r m nasına gör keçmi zamana aiddir, predikativ v atributiv funksiyaya malikdir, daha çox qıpçaq v karluq qrupları üçün xarakterikdir.

5. Keçmi zamana aid olan *-dyq* kilçisi vasit sil düz l n feli sif tl r o uz qrupu türk dill rind daha çox m hsuldardır.

6. *-sun* kilçisi vasit sil düz l n feli sif tl r yalnız predikativ funksiyaya malikdir v *-usy, -asy, -sa* kilçil ri il m l g l n feli sif tl rl laq lidir.

Bu altı forma Altay dill rinin hamısı üçün ümumilik t kil edir [26, 71-72; 28, 27].

1. Türk. - *aj, -qaj*.

Bu kilçil r vasit sil düz l n feli sif tl r türk dill rind g l c k zamana aid olan arzu formasının yerind i l nir. M s l n, koyb. *bol(q)aj-män* «ist y rdim ki, olum», Alt. *bol-goj*, tat. *bul-gaj* «b li, olacaq» v s;

monq. - *ai, -xai*.

- *ai, -xai* kilçil ri vasit sil monqol dill rind d g l c k zamana aid olan arzu formasının funksiyasını yerin yetir n feli sif t, h m d feld n sif t düz lir. M s l n, *ög-tü* (ikinci d r c li sas)-*gai* «qoy o versin, ver ydi», *bau-tu-gai* «qoy dü sün», *xazai* « yilmi »-*xaza- ai* « yri», *tasura* «qopmaq, qırılmaq, k silm k»-*tasur-xai* «qoparılmı , k silmi » v s.;

tunq.-manc. -*ga, -gā*: m s., *il-ga-t* «g ls n qalxaq», *guni-g -t* «g ls n dey k» v s.

Altay dill rind ki - *ai/-qaj* kilçisinin fonetik v semantik inki afının ümumi t kamülünü indiki-g l c k zaman feli ba lama kilçisinin inki afı hesab etm k olar: türk. -*a/-e, -j~-y/-i~-u/-ü~ju/-jü~- a/-ge*. M s l n, q dim türk.

jaša-ju, müasir türk. *jaša-j* «ya ayaraq», *bašla-ju~bašla-j* «ba layaraq», *kel-e~gel-e* «g l r k», *al-u* «alaraq», *bir-ü* «ver r k», *bar-u* «ged r k», *te-j-ü* «dey r k»; monq. *-a/-e~aj/-ej*, yazılı dild *-ga/-ge*. M s l n, *jabú-a-žam* «gedil n yol», *bagu* «enm k»-*bagu-ga* (kalm. *būg*) «en r k», *baji-ga*, bur. *bai-g*, kalm. *bägä* «qalaraq», *kögüge* «qovularaq»; türk. *bas* «basmaq»-*bas-a* «basaraq»>z rf «yenid n, sonra», monq. *daru* «basmaq», *daru-i* «basaraq»> «sonra», manc. *žaf-a-na*, tunq. *d'aw-a-na* «götürm k üçün getm k», korey. *ab-a-na* (< *ap* «almaq, götürm k»+*a-feli* ba lama kilçisi+*na* «çıxmaq»), *ban-a-l-dom* «m n tapma a ba ladım» (<*bak* «tapmaq»+*a-feli* ba lama kilçisi+*il* «ba lamaq») v s. [26, 72; 28, 28-29; 99: 87,108-108].

2. Türk. -ar~-yr~-ur~-r~-jir.

-ar, -r, -jir kilçil ri vasit sil düz l n feli sif tl r felin x b r formasının yerind i l nir. M s l n, q dim türk. *qaz an-ur* «qazanır» (*qaz an* «qazanmaq, qazan»), *käl-ür, käl-ir* (*käl~kel* «g lm k, g l»), *jaša-jur* «ya ayır» (*jaša* «ya amaq, ya a»).

-ar,-yr,-ur,-r kilçil ri adyektiv v substantiv m nalar yaradan kilçil r v zif sind d i l nir: *a* «aç»~*a -ar, a -yr, aç-ur* «açar», *qat* «qatmaq, qarı dırmaq»~*qat-yr* «qatır», *u* «uçmaq»~*u -ar~uş-ar* «köç ri (qu)». Bu formalar yönlük halın kilçisi il birlikd m sd r yaradır. M s l n,

al-ur- a, al-ar- a «almaq üçün», *käl-ir-gä, käl-är-gä* «g l m k üçün», *tut-ur- a, tut-ar- a* «tutmaq üçün» v s.;

monq. *-ar~ur,-r.*

Monqol dill rind d bu kilçil r adyektiv v substantiv m nalar yaradır: *bol-ur-a* «almaq üçün», *ir-er-e* «getm k üçün», *ab-ur-a* «götürm k üçün», *kele-r-e* «dem k üçün» v s.;

tunq.-manc. *-r, -ra,-ri.*

Tunqus-mancur dill rind *-r, -ra* kilçil ri vasit sil g l c k zamana aid olan feli sif t m l g lir: *oninmo wa-r* «k silm k üçün olan qoyun», *em-ri* (<*eme-ri<*eme-ren, c md *eme-ri*<*eme-rel) «g l n», *qö-ni* (<*qön-ri<*qön-ren) «danı an, söyl y n». [26, 73; 28, 29-30; 99, 86; 123, 216].

3. Türk. *-myš .*

Keçmi zaman feli sif t kilçisi olan *-myš* türk dill rind n daha çox o uz qrupunda m hsuldardır: T. türk. *jaz-myš* «yazmı , yazılmı », *gel-miš* «g lmi », eyni zamanda qır ız dilind *že-miš* «yey c k, yem, azuq », *tur-muš* «h yat, dirilik» v s;

monq. *-mal.*

Monqol dill rind ki *-mal* kilçisi türk dill rind ki *-myš* kilçisin uy un g lir. M s l n, *xer -mel* «do ranmı , qırılmı »-*xer ix* «do ramaq, qırmaq», *türx-mel* «yaxılmı , sürtülmü , bulanmı »-*türxex* «yaxılmaq, bulanmaq», *bi -mel* «yazılmı »-*bi ix* «yazmaq», *bud-mal* «boyanmı ,

r ngl nmi »-budax «boyamaq, r ngl m k», *xad-mal* «mıxlanmı , çalınmı , vurulmu »-xadax «mıxlamaq», *sonqo-mol* «seçilmı »-sonqox «seçm k», *qör-möl* «hörülmü »-qöröx «hörm k» v s.

Tunqus-mancur dill rind bu kilçi m hsuldar deyildir [26, 73-74; 28, 30-31; 132, 78].

4. Türk. - an, -qan, -jan, -an.

Bu kilçil r (xüsul - an) türk dill rinin qıpçaq, karluq qruplarında daha geni yayılmıdır v sas n predikativ, atributiv funksiyalar yerin yetirir. O uz qrupunda da h min

kilçil r atributiv forma yaradır. M s l n, uy . *qa - an*, Az rb., T. türk. *qa -an*, tat. *qa -qan*, qaz. *qaş-qan*, xak. *qas-qan* «qaçan», uy . *ojna- an*, qaz. *ojna-gan*, xak. *oj-n n* «oyna an», q.-qalp. *al- an* «alan», *kes-ken* «k s n», *a -qan* «açan», Az rb. *oxu-jan*, T. türk. *oqu-jan* «oxuyan» v s.

monq. - an.

Monqol dill rind bu kilçiy daha çox xüsusil mi formalarda rast g linir: *jabu-gan* «piyada ged n», *tur-*

an~tura- an~turu- an~turaŋ- ai~tur-qan~turu-qsan «arıq, sısqa» (*turu, tura* «arıqlamaq»), *ubil- an* «ifad etm ; daxil etm , d yi m » (*ubil* «d yi m k»), *ö i-ken//ö i-gen* «bu yaxınlarda; bir az bundan vv l, dün n», *akil- an* « im k» (*akil* «parıldamaq»), *i ül- an* «yı ın-caq» (*i ül* «yı ı maq»), *ide-gen* «yem k, yey c k, yeyinti» (*ide* «yem k»), *uda- n* «uzun» (*uda* «uzanmaq») v s.;

tunq.-manc. -ha, -han, - an, -kan, -ken, -xen, -qa, -ka, -he, -hen: nan. *hola-han* «oxuyan», *bil-he* «keçmi », *ali-*

ha «q bul ed n; ba layan», *žuan-ka* «açan, açılan» v s. [26, 74; 28, 31-32; 99, 134-136; 65, 288-290].

5. Türk. *-dyq/-duq>dy*, *- ux/- uq* (yak. *-tax/-täx*);

monq. *-da*, *-žu*, *- u*, *-žuxuj*, *- uxuj*;

tunq.-manc. *-dig*.

Türk dill rind ki *-dyg/-dug>dy* kilçil ri vasit sil m l g l n feli sif tli r bir qayda olaraq keçmi zamana aid olur v monqol dill rind ki *-da*, *-žu*, *- u*, *-žuxuj*, *- uxuj*, tunq.-manc. dill rind ki *-dig*, türk dill rind ki *- ux/- uq* kilçil ri *-dyg/-dy* kilçil ri il eyni kökd n yaranmıdır.

M s l n, xak. *yyl-žyx* «yılı mı», *ax- yx* «qalxımı», monq. *xad-dag* «yilmi» (*xadax* «ym k»), *udird-dag* «r hb rlik ed n» (*udirdax* «r hb rlik etm k»), *ol-že* «tapan» (*ol* «tapmaq»), *sana-že* «dü ün n» (*sana* «dü ün m k»), *gar-* «çıxan» (*gar* «çıxmaq») v s. [26, 75; 28, 32-33; 132: 108-109, 139-140].

6. Türk. *-sun*, *-syn*;

monq. *-su*, *-sun*;

tunq.-manc. *-su*.

H r üç dil qrupundakı kilçil r ist k, arzu m nasını yaradan *-su~sa* kilçisind n yaranmıdır. *-sun,-syn,-su* kilçil ri vasit sil bütün Altay dill rind felin mr v arzu formaları m l g lir. M s l n, türk. *käl-sün*, *kel-sin* «g lsin, qoy o g lsin», *al-syn* «qoy alsın», monq. *bol-su* «olsaydı»,

ide-sü~ide-sun «yax ı olardı ki, yesin», *ire-sü~ira-sun* «yax ı olardı ki, g lsin», tunq.-manc. *bi-su* «olsaydı», nan. *n u-su* «gedin» (*n u* «get») v s.

Bu formalar a a ıdaki mür kk b kilçil rl sıx laq lidir:

türk. *-sa<-sa-r<-y -sa-r; - u-su>-a-su*; m s l n, türk. *al-sa* (<*al-y -sa-r*) « g r o alsa», tat. *kil-â-si bar* «o g lm lidir, o g l bil r»;

monq. *-aasai (-oosai, eesei, -öösei): unš-aasai* «oxusaydı, yax ı olardı» (*unš* «oxu»), *tusl-aasai* «köm k ets ydi, yax ı olardı» (*tusl* «köm k et»), *xür-eesei* «çatsaydı, yax ı olardı» (*xür* «çat»), *med-eesei* «bils ydi, yax ı olardı» (*med* «bil»), *ög-öösei* «vers ydi, yax ı olardı» (*ög* «ver»);

- u-su>-a-sy: ide-si ügei «yeyilm y n», *ide-si-tü, ide-si-tei* «yeyil n», *jabu-si ügei* «keçilm y n», *jabu-si-tu* «keçil n» v s. [26, 75-76; 28, 33-34; 99: 83, 130; 132, 103].

Bütün bunlardan ba qa qır ız türkoloqu S.Kudayberqenov «Altay dill rind fel tipl ri» adlı m qal sind Altay dill ri üçün ümumilik t kil ed n bir neç feli sif t v feli ba lama kilçil rinin eyni maddi sasd n yarandı nı inandırıcı kild sübut etmi dir [66, 395-400].

3. 4. Leksik-semantik s viyy

Altay dillrinin fonetik və morfoloji səviyyələrində mövcud olan hədsiz uyğunluqlar leksik səviyyədə özünü aydın kild göstərir. Qeyd edək ki, Altay dilləri arasında müvafiq leksik paralellik daha çox türk və monqol dillrinin payına düşür. Buna əlavə olaraq çox ehtimal ki, yapon, Koreya və tunqus-mancur dillrinin Altay dil ailəsinin kökündən daha erkən ayrılmasıdır. Lakin bununla belə, bu dillrin (xüsusilə tunqus-mancur dil qrupunun) də qismən türk, daha çox monqol dilləri ilə ümumilik təkil edən (yəni qonşu ki, monqol dillrinin digər Altay dilləri arasında aralıq mövqə tutması ilə bəzilər) leksik uyğunluqlar mövcuddur.

Altay dilləri üçün ümumilik təkil edən leksik vahidləri iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) dillrinin kəsb riyətini üçün milli olan xalis sözlər; 2) dillrin qarşılıqlı əlaqəsindən təsirlənən bir dildən başqa dillərə keçmə sözləri.

Türk və monqol dillərini müqayisə edən qazax alimi S.D.Nominxanov üç əsas nitq hissəsini tədqiqat əsərlərində 1500 söz kökünün (938 isim, 145 şərt və 477 fə) uyğun olduğunu müəyyənləşdirir [86, 10]. Tatar dilçisi A. X.Nuriyeva isə monqol və tatar dillərində 1300-ə yaxın sözün leksik uyğunlaşma məlik olduğunu göstərməlidir [88, 379]. Leksik vahidlərin genetik qohumluğunu izləmək üçün onlara qruplar üzrə diqqət yetirək:

ADLAR

1.Qohumluq bildirən terminlər:

1) **monq.** *abu*, kalm. *aaba*, xalx. *ab*, *aba*, bur. *aba* «ata, d d »; **türk.:** tele., or., saq. *aba*, T. türk. *abe* «ulu baba», qır. *aba* « mi», türkm. *aba* «ata», xak. *abaa* «böyük qarda », qar.-balk. *aba*, noq. *abaj* «anaya, n n y müraci t»; **manc.** *ama* «ata» v s. [87, 64; 91, 30; 126, 49; 137, 130].

2) **monq.**, bur. *exe*, xalx. *ex*, kalm. *eke* «ana»; **manc.** *eme*, evenk. *en'e*; **korey.** *omi* «ana»; **türk.:** Alt., q.-qalp., qır. *ene*, çuv. *anne*, *ama*, türkm. *ene* «ana», tuv. *ene* «xala», qaz. *ene* «qayınana», qar.-balk. *amma* «n n , qarı» v s. [87, 64; 91, 22; 126, 50; 137, 130-134].

3) **monq.** *e iqe*, xalx. *eceq*, bur. *eceqe* «ata», kalm. *eceqe* «ata, valideyn»; **manc.:** evenk. *ata* «baba»; **türk.:** qır. *ateke* «baba», *ata* «ata», tat. *etkey* «ata, atacıq (zizl m m nasında)», *eti* «ata», çuv. *atee*, *ette*, özb. *ota*, tel. *oda*, Az rb., ba ., qaz., q.-qalp., türkm., uy ., qar.-balk. *ata* «ata» v s. [87, 65; 91, 25; 126, 50; 137, 130].

4) **monq.**, xalx., bur., kalm. *axa* «böyük qarda , böyük»; **türk.:** qır., qaz., yak., tat., türm., qaq. *aga*, Az rb., ba ., q.-qalp., T. türk., xak. *a a* «böyük qarda , böyük, a a», qar.-balk. *akka* «baba, qoca» v s. [87, 64; 91, 33; 126, 49].

5) **monq.** *a i*, xalx. *a*, bur. *aša* «n v ; bacio lu, qarda o lu», kalm. *a i* «n v ; ki i t r fd n ikinci d r c li qan qohumu»; **türk.:** tuv. *a a*, *a aj* «ata», özb. *a a* «n n », uy . *a a* «böyük bacı», xak. *a a* «böyük qarda , mi», Alt.

a y «atanın kiçik qarda ı; qarda ın o lanları, qızları v n v l ri» v s. [87, 65; 91, 28].

6) **monq.** *edži, edžej* «ana, n n », xalx. *eež*, bur. *ežy*, kalm. *eedži* «ana»; **türk.:** qaz. *äže* «n n ; ana», qır. *eže* «böyük bacı; bibi», türkm. *eže* «ana, bibi, böyük bacı», yak. *ije*, xak. *i e* «ana», Az rb. dialektl rind *i i/ işi/ iji* «ana (zizl m m nasında)» v s. [87, 65; 91, 28].

7) **monq.**, bur., kalm. *ere*, xalx. *er* « r, ki i, h yat yolda ı»; **türk.:** Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., T. türk., özb., yak., qar.-balk., noq. *er*, Az rb., türkm., uy ., or. *är*, ba ., tat., xak. *ir*, çuv. *ar* « r, ki i» v s. [87, 66-67; 91, 57; 126, 52].

8) **monq.** *bölö, böle*, bur. *büle* « mio lu, dayıqızı», xalx. *bül* « mio lu, dayıqızı, xala u aqları», kalm. *bole* «day ıo lu»; **türk.:** Alt. *bölö* «bacının u aqları, mio lu, miqızı», ba . *bülä* «n tic (n v nin o lu)», *büläsär* «n tic (n v nin qızı)», qaz. *böle* «dayıqızı, dayıo lu», qır. *bölö* «xala u aqları, mio lu, dayıqızı», xak. *pöle* «xala u aqları» v s. [87, 66; 91, 53].

9) **monq.:** kalm. *urug*, «qohum, quda», xalx., bur. *urag* «qohum- qraba, quda»; **türk.:** ba . *yryu* «n sil», qaz. *urük* «ail », *ru* «n sil», q.-qalp. *uru* «cins», qır. *uruk* «ail , soy, sil-n s b, n sil, tayfa», tat. *yri* «n sil, qohum- qraba, tayfa», türkm. *urug* «n sil», özb. *urug* «ail , n sil, tayfa», qar.-balk. *urluk*, noq. *urlyk* «ail , n sil» v s. [87, 69; 91, 42; 126, 51].

10) **monq.** *türxüm*, kalm. *törkön*, xalx. *törxöm*, bur. *türxem* «arvadın qohumları, rli qadının valideynl ri»; **türk.:** qaz. *törkin* « rli qadının qohum- qrabası», qır. *törkün* «arvad qohumları», Alt., tuv. *törögön, töröl, törel* «qohum, n sil» v s. [87, 70; 91, 45].

11) **monq.:** kalm. *ikir*, xalx. *ixer*, bur. *exir* « kiz, ox ar»; **türk.:** qaz. *egiz*, T. türk., *ekiz*, Az rb. *ekiz, äkiz*, xak. *ikis*, yak. *igire, igiri* « kiz, ox ar» v s.

12) **monq.** *xatun, xatan*, xalx. *xatan*, ord. *xatn* «qadın, xanım»; **türk.:** Alt. *kadyın*, tat., türkm. *xatyn*, özb. *xatin*, uy . *hotun*, yak. *xotun*, qar.-balk. *katyn*, noq. *xatyn*, Az rb. *gadyın, xanım-xatın* «qadın, xanım» v s. [91, 58; 126, 58].

13) **monq.**, bur., kalm. *xuda*, xalx. *xud* «quda, elçi»; **türk.:** qaz. *kuda, kuda ay*, qır. *kudo, kudagyj*, uy ., özb. *kuda*, Az rb., türkm. *guda*, tat. *koda, kodagyj, koda a*, yak. *xodogoj* «quda, elçi, r-arvadın valideynl ri» v s. [87, 68; 91, 73].

14) **monq.**, xalx., kalm. *kürgen*, bur. *xürge(n)* «kür k n, adaxlı»; **türk.:** ba . *kejäü*, qaq. *güvä*, qaz. *küjeü*, q.-qalp. *küjeü, küjeü bala*, qır. *küjöö*, tat. *kijaü*, tuv. *kudee*, T. türk. *güvej, güveji*, türkm. *giev, göregen*, özb. *küev*, uy . *kijo ul (kijö+o ul)*, xak. *kizö*, çuv. *keru*, yak. *kütüö, küt öt*, Az rb. *küräkän* (Quba dialektind *küjov*, Culfada *kijäv*, A da da *kääv*, Xaldan v Qazaxda *köj*) v s. [87, 68; 91, 60].

15) **monq.**, kalm., bur. *baza*, xalx. *baz* «bacanaq, bacıların rli ri»; **türk.:** qır., tat., çuv., türkm., uy ., or., yak. *baža*, ba ., qaz., q.-qalp., noq. *baža*, özb. *boža*, Az rb. *bažanag*, qaq. *bažanak*, T. türk. *bacanak*, qar.-balk. *baža* «bacanaq, bacıların rli ri» v s.

16) **monq.**, kalm., xalx., bur. *xadam* « r v ya arvadın qohumu, qayın», xalx. *xadam eceg* «qayınata (arvadın atası)», xalx. *xadam ex*, bur. *xadam ežy* «qayınata (rin atası)»; **türk.:** Alt., ba ., qaq., qaz., q.-qalp., qır., tat., T. türk., özb. *kaj(y)n*, qar.-balk., noq. *kajyn*, Az rb., türkm. *gajyn* «qayın, rin v ya arvadın qarda ı», Az rb. *gajynana*, ba . *käjnä*, qaq. *kajnana//kajnna*, qaz., q.-qalp., qır., Alt., *kajyn ene* «qayınana» [87, 67; 91, 68; 126, 50].

17) **monq.**, kalm., bur. *xuda*, xalx. *xud* «quda, elçi»; **türk.:** Alt., qaz., q.-qalp., qır., tuv., özb., uy ., or. *kuda*, tat. *koda*, ba . *koza*, Az rb., türkm. *guda* «quda, elçi» v s. [87, 68].

2. nşanın b d n üzvl rinin adları:

1) **monq.** *žirüxen*, bur. *žürxe(n)*, xalx. *žürx*, kalm. *zürken* «ür k»; **türk.:** qaz., qır., *žürek*, xak. *ürek*, Alt. *dürek*, özb., noq. *jurek*, türkm., T. türk. *jürek*, Az rb. *üräk*, çuv. *ere*, yak. *sürex*, qar.-balk. *žürek*; **tunq.-man.:** sol. *žurugu* «ür k» v s. [87, 75; 126, 22; 47, 36; 49, 24].

2) **monq.** *bügere*, bur. *bööre*, xalx. *böör*, kalm. *böörö* «böyr k»; **türk.:** qaz. *büjrek*, özb. *bujrak*, Az rb. *böjräk*

(*böjür*), qır. *bojrek*, türkm. *bovrek*, T. türk. *bobrek*, uy . *börek*, xak. *pürek*, yak. *büör*, çuv. *püre*, qaraqalp. *büjrek*, tat. *böjräk* v s. [87, 74; 47, 30].

3) **monq.** *deligüü*, *deligün*, bur. *deljuu(n)*, xalx. *delüü(ü)*, kalm. *delün* «dalaq»; **türk.**; xak. *tölön*, Alt. *telüün*, *teemin*, *telin*, qaz. *tala* , uy . *tal*, özb. *talok*, türkm., T. türk. *dalak*, Az rb. *dalag*, yak. *taal*, qar.-balk., noq. çuv. *talak*; **tunq.-manc.**: evenk. *delkin* v s. [87, 83; 126, 25].

4) **monq.** *xele*, *xelen*, bur. *xele(n)*, xalx. *xel(en)*, kalm. *kele*, *kelen* «dil (danı i q orqanı)»; **türk.**: Az rb. *dil*, ba . *tel*, Alt., qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., özb., uy ., xak. *til*, tuv. *dyl*, çuv. *elxe*, yak. *tyl* v s. [87, 83; 126, 25; 47, 44].

5) **monq.** *tañnaj*, *tañlaj*, bur. *tangalaj*, xalx. *tanglaj*, kalm. *tañnaj* «damaq»; **türk.**: Az rb. *damag*, Alt., qaz., qır. *tañdaj*, qar.-balk. *tynylavuk*, *tanglaj* (*tañlaj*), noq., özb. *tañlaj*, qum. *tanglav*, tuv. *taalaj*, uy . *tañlaj*, yak. *tañalaj*, T. türk. *damak*; **tunq.-manc.** evenk. *tangalaj**tañqilaj**tagala* v s. [87, 83; 126, 26; 47, 24-25; 48, 24].

6) **monq.**, bur., kalm. *xabirga* «qabır a»; **türk.**: Az rb. *gabyr a*, Alt., qır., noq., tat. *kabyrga*, ba ..., qaz., qaraqalp. *kabyr a*, qum., T. türk. *kaburga*, türkm. *gapyrga*, xak. *xabyrga* v s. [87, 76; 126, 23; 47, 32-33].

7) **monq.** *xöxön*, bur. *xüxe(n)*, xalx. *xöx*, kalm. *kökön* «köks; mc k»; **türk.**: Az rb. *köks*, Alt. *kögüs*, ba . *kükräk*, qaz. *kökirek*, T. türk. *gö üs*, özb. *kuks*, xak. *kögis*, qar.-balk.

kokrek, kökjürek, noq. *kokirek*, tat. *kükräk*, çuv. *kakar* «köks, sin »; **tunq.-manc.** evenk. *uku-n~huku-n~uku-ksun~huku-hu* «qadın dö ü, mc k», sol. *uxu, ukku-n* «ana südü», even. *ök-n~öke-n~uke-n~eken*, neqi. *öxö-n~ökän*, oroç. *oko-(n-)~uku-(n-)*, udeq. *ko-(n-)*, ulç. *kue-(n-)~k -(n-)*, orok. *k -(n-)~k -(n-)*, nan. *k ~k -(n-)*, manc. *xuxu-n*, cjur. *h h-hû-n* «qadın dö ü; ana südü»; **korey.** *ot-kkok i* «qadın dö ü»; **yap.** *kökörö* «ür k» v s. [87, 78-79; 126, 23; 47, 12; 48, 24; 56, 140-144].

8) **monq.** *am(an)*, bur. *ama(n)*, kalm. *amn* «a ız; c h ng (heyvanlarda)»; **türk.:** Az rb. *a yz*, Alt. *s, ba .,* qaz., qaraqalp. *ajyz*, qum. *avuz*, qır. *z*, noq., tat. *avyz*, türkm. *agyz*, uy . *e ız*, xak. *s*, çuv. *avar*; **tunq.-manc.** evenk. *amŋa-amma*, even. *amŋ~amga ~amŋa~aŋ*, neq. *amŋa*, oroç. *amma*, udeq. *aŋma*, orok. *amŋa*, nan. *amŋa~aŋma~amga~amge*, sol. *amma*, cjur. *n-hah(k)*, manc. *aŋğa* «a ız; c h ng, dimdik» v s. [56, 145; 47, 34-35; 69, 27].

9) **monq.**, bur., kalm. *gar* «qol»; **türk.:** q dim türk. *gar, garī* «qolun dirs k oyna ı», Alt., qır. *kary* «qolun yuxarı hiss si; qol, çiyin», özb. *kary* «qol», uy ., oyr. *kary* «qolun yuxarı hiss si», yak. *xara~xary* «dirs kl p nc arasındakı hiss , bazu önü», qar.-balk., noq. *kary* «dirs k», tuv., xak. xal, Alt., qır. *kol*, Az rb. *gol* «qol»; **tunq.-manc.:** evenk.,

orok., nan. *gara*, neq. *gaja<gara*, even., sol. *gar<gara*, oroç., udeg. *g <gaja<gara*, ulç. *gara* «budaq, zo , qol, son, uc v s.» [87, 76; 56, 146; 126, 23; 127, 15].

10) **monq.**, bur., xalx., kalm. *adag* «son, uc, çıxı ; çayın a zı; ayaq»; **türk.**: Az rb. *ajag*, ba ., qır., qum., noq., tat., T. türk. *ajak.*, qaz., qaraqalp., uy . *ajak'*, özb. *ojok'*, xak. *azax*, yak. *atak* «ayaq» v s. [87, 71; 126, 19; 47, 25].

11) **monq.** *tabxaj* «p nc , ayaq», bur. *tabgaj* «aya ın altı, p nc », xalx. *tabag*, *tavxaj* «aya ın altı, p nc », kalm. *tabag* «p nc , insanın v ya heyvanın aya ının alt hiss si»; **türk.**: Az rb., türkm. *daban*, Alt. *taman.*, ba ., qaz., qaraqalp., qum., noq., tat., T. türk., xak. *taban*, qır. *taman*, özb. *tobon.*, tuv. *tavarğaj*, uy . *tapan*, çuv. *tupan* v s. [87, 82; 126, 25; 47, 38].

12) **monq.**, kalm. *aru*, xalx. *ar*, bur. *ara* «arxa, dal, el, kür k»; **türk.**: Az rb. *arxa*, Alt., ba ., qır., qum., noq., T. türk., türkm. *arka*, qar.-balk., uy ., özb. *ark'a*, xak. *ar a*; **tunq.-manc.**: evenk. *arka(n)* «arxa, çiyin» v s. [87, 71; 126, 19; 47, 38; 48, 24].

13) **monq.** *bileceg~bilucug (bilceg)*, bur. *behelig*, kalm. *biltsäg~bültsäg* «halqa, üzük; bil k», **türk.**: q dim türk., Az rb., uy . *biläk*, Alt. *belek*, ba . *beläk*, qaz., qır., qum., noq., tuv., T. türk., türkm. *bilek*, xak. *pilek* «bil k»; q dim türk. *bilüzük*, T. türk. *bilezik*, ba ., tat. *belezek*, qır. *bilezik*, Az rb. *bilärzik* «qolba , bil rzik», **tunq.-manc.**:evenk. *bil n*, even. *b len*, udeq. *bule* «bil k», even.

b leptun, sol. *Ǟilaptun*, even. *b lepen*, udeq. *buleptu*, ulç. *gileptu(n)* «qolbaq, bil rzik» [56, 150; 47, 31].

14) **monq.**: kalm. *beje*, xalx. *bie*, bur. *b e* «b d n, boy, orqanizm», **türk.**: qaz. *boj* «q dd-qam t, boy-buxun, gövd , b d n», Alt. *boj* «özü», yak. *bäjä* «b d n», xak. *pos*, Az rb., uy . *bädän*, qaraqalp., T. türk., türkm. *beden* v s. [87, 72; 47, 39].

15) **monq.**, kalm. *maɣnaj*, xalx., bur. *magnaj*, *manlaj* «alın», **türk.**: Alt., qaz., qır. *mandaj*, ba ., tat., türkm., uy . *maɣlaj*, qaraqalp. *manglaj*, qum. *mang'aj*, noq. *man'laj*, özb. *manglaj* «alın» v s. [87, 80; 47, 23].

16) **monq.** *nidurga*, bur. *njudarga(n)*, xalx., kalm. *nudurga* «yumruq», **türk.**: Az rb. *jumrug*, Alt. *judrek*, ba . *jozrok*, qaz. *žudyryk*, qaraqalp. *žudyryk'*, qır. *žuduruk*, qum. *jumuruk*, tat. *joduruk*, tuv. *uduruk*, xak. *nuzuruk*, **tunq.-manc.**: evenk. *nidurga* «yumruq» v s. [87, 80; 47, 20; 48, 24].

17) **monq.** *saxaltaj*, bur. *haxal*, kalm., xalx. *saxal* «saqqal», **türk.**: Az rb. *saggal*, Alt. *sagal*, türkm. *sakgal*, xak. *sa al*, ba . *hakal*, qaz., qaraqalp., qır., qum., noq., tat., uy . *sakal*, özb. *sokol*, çuv. *suxal*, qar.-balk. *sakal*, **tunq.-manc.**: evenk. *sakal* v s. [87, 81-82; 126, 24; 47, 6; 48, 24].

3. Ev heyvanlarının adları:

1) **monq.** *azirga*, *azarga(n)*, xalx. *azraga(n)*, bur. *azarga*, kalm. *ažirga* «ay ır», **türk.:** tat., qır. *ajgyr*, Alt., qaz., Az rb., ba . *aj yr*, özb. *ajgir*, uy . *aj ir*, T. türk. *ajgir*, çuv.

j r, qar.-balk. *ažir*, noq. *ajgyr*, **tünq.-manc.:** *adyrga* «ay ır» v s. [87, 202; 47, 123; 126, 18; 127, 18; 49, 205; 48, 22].

2) **monq.**, bur. *agta*, xalx. *agt(an)* «axta at, axtalanmı ay ır», **türk.:** qaz., qır., qaraqalp., *akta*, türkm. *agta*, özb., uy ., Az rb. *axta* «axta, x dim, axta at» v s. [87, 203].

3) **monq.** *agt*, *aduu(n)*, kalm. *aduun*, xalx., bur. *aduu(n)* «at; at ilxısı», **türk.:** qaz., Az rb., T. türk., xak., qaraqalp., ba ., qar.-balk., noq. *at*, özb. *ot*, çuv. *ut*, **tunq.-manc.:** evenk. *adugun*, sol. *adu*, manc. *adun* «at, at ilxısı» v s. [87, 203; 126, 28; 49, 205; 48, 22].

4) **monq.** *vuxa*, xalx. *vux*, bur., kalm. *vuxa* «bu a, öküz», **türk.:** qaz., uy ., özb., qır. *buka*, xak. *puka*, *pu a*, yak., Az rb., qaraqalp., ba . *bu a*, qar.-balk. *bug'a*, noq. *buga* v s. [87, 205; 126, 28; 49, 205; 127, 18].

5) **monq.**, bur., xalx. *üxer*, kalm. *ükür* «öküz, qaramal», **türk.:** özb. *xukiz*, yak. *oguz*, *u uz*, tat. *ügez*, qaz. *ügiz*, qır. *ögüz*, qaraqalp. *egiz*, *egjuz*, Az rb. *öküz*, ba . *ügez*, qar.-balk. *jogjuz*, noq. *o'giz*, **tunq.-manc.:** evenk. *ogus\lovus\legus* «öküz» v s. [87, 210-211; 126, 29; 49, 205].

6) **monq.** *xonin*, bur. *xoni(n)*, xalx. *xon'*, *xonin*, kalm. *xoj*, *xojn* «qoyun», **türk.:** tat. *kuj*, Alt., qır., qaz. *koj*, özb. *k'ŭj*,

Az rb., türkm. *gojun*, T. türk. *koyun*, uy . *goi*, ba . *kuj*, qar.-balk., noq. *k'oj* v s. [87, 206; 49, 206; 126, 30].

7) **monq.**, bur., xalx. *xusa*, kalm. *xusu* «qoç, erk k qoyun», **türk.:** tat. *ku kar*, qır. *ko kar*, *ku a*, qaz. *k'oško'r*, özb. *k'u ka'r*, uy . *go ga(r)*, Alt. *ku a*, T. türk. *ko* , Az rb., türkm. *go* , xak. *xu a*, qar.-balk. *k'o xar*, noq. *koškar*, **tunq.-manc.:** evenk. *ku a* «erk k qoyun», manc. *ku a* «qoç, da keçisi» v s.

8) **monq.**, bur. *texe*, xalx. *tex*, kalm. *teke* «t k ; v h i da keçisi», **türk.:** tat., ba ., Az rb. *täkä*, çuv. *taka*, qaz., türkm., qır., T. türk., qar.-balk., noq. *teke*, özb. *taka*, uy . *tekä* «t k , keçisi», **tunq.-manc.:** manc. *texe* «v h i da keçisi» v s. [87, 208; 49, 206; 126, 31; 48, 22].

9) **monq.** *ünege(n)*, *ünee(n)*, bur. *üneen* «in k», **türk.:** Alt. *inek*, Az rb., uy ., ba . (dialekt) *inäk*, T. türk. *inek*, yak. *inak*, çuv. *ěne*, qar.-balk. *ijnek*, **tunq.-manc.:** evenk. *inak*, sol. *unigě*, manc. *un'en* «in k» v s. [49, 205; 126, 29; 127, 18; 48, 22].

10) **monq.** *biragu*, *bjaruu*, bur. *buruu*, xalx. *bjaruu(n)*, kalm. *bürüü* «birillik, ikiillik buzov», **türk.:** tat. *bozav*, qaz. *buzav*, Az rb. *buzov*, qır. *muzoo*, ba . *buz'au*, özb. *buzok'*, T. türk. *buza i*, qar.-balk. *buzov*, noq. *buzav* «buzov» v s. [87, 204-205; 49, 205; 126, 28].

11) **monq.** *dagaga*, bur., xalx. *daaga(n)*, kalm. *daagan* «day, birillik, ikiillik dayça», **türk.:** tat., uy ., T. türk.,

Alt., türkm., ba ., qar.-balk., noq. *taj*, Az rb. *daj*, *daj a*, özb. *toj* «day, dayça» v s. [87, 208; 49, 206; 126, 31].

12) **monq.** *temegen*, *temege*, bur., xalx. *temee(n)*, kalm. *temeen* «d v », **türk.:** qaz. *tüje*, qaraqalp. *tüjä*, *tüge*, *düje*, Alt., tel. *töö*, qır. *tüö*, xak. *tibe*, çuv. *těbe*, özb. *tuja*, türkm. *düe*, Az rb. *dāvā* (*düjä*), T. türk. *debe*, yak. *tābiān*, *timiān*, ba . *döjä*, qar.-balk. *tüe*, noq. *tu'e*, **tunq.-manc.:** evenk. *temegen\l\teven*, sol. *temegě*, manc. *temen* «d v » v s. [87, 210; 49, 206; 126, 31; 127, 18; 48, 23].

4. ctimai qurulu la, razi bölgüsü v s. ba lı olan sözl r:

1) **monq.**, xalx., kalm., bur. *ajmag*, *ajmak* «hiss ; inzibati vahid; n sil», **türk.:** qaz. *aymak'* «vilay t», qır., alt *aymak'*, özb. *ajmok'* «n sil, tayfa», uy . *ajmak* «n sil, xalq», yak. *aimax* «n sil, xalq, tayfa, qohum», Az rb. *ojmag* «yer, razi» v s. [87, 94].

2) **monq.** *ajl* «qon u, aul, çadır, alaçiq, k nd, ev», bur. *ajl* «çadır qrupu, ulus», xalx. *ajl* «çadırlar qrupu, ail », kalm. *ajl* «qon u, q s b », **türk.:** qaz. *auyl*, qır. *ajyl*, *aul*, xak. *l* «k nd, ya ayı sah si», Alt. *ajyl*, yak. *yal* «ail , h y t, qon u», çuv. *jal* «k nd» v s. [87, 95].

3) **monq.**, xalx., bur., kalm. *bajan* «varlı», **türk.:** qaz., uy ., qır., qaraqalp. *baj*, Az rb. *bāj*, xak. *paj* «b y, varlı, silzad » v s. [87, 96].

4) **monq.**, bur. *erxe*, xalx. *erx*, kalm. *erke* «hakimiyy t, ixtiyar, özba ınalıq», **türk.:** qaz., qaraqalp. *erik*, qır., özb. *erk*, Az rb., uy . *ärk* « rk, ixtiyar, azadlıq» v s. [87, 100].

5) **monq.** *el i*, bur. *elše(n)*, xalx. *el in*, kalm. *el* «elçi, s fir», **türk.:** qaz., qaraqalp. *elšī*, T. türk., Az rb., özb., Alt. *el i*, türkm. *il i*, uy . *äl i* «elçi, s fir, gönd rilmi adam» v s. [87, 99].

6) **monq.**, kalm. *joson*, bur. *jop'o(n)*, xalx. *jos(on)* «qanun, qayda, ad t», **türk.:** qır. *žosun*, uy . *joson*, T. türk. *jasa*, özb. *jusin* «qanun, qayda, vasit » v s. [87, 103].

9) **monq.**, bur., xalx., kalm. *xaruul* «qaravul, n zar t, ke ikçi v s.», **türk.:** qaz. *karaul*, qaraqalp. *karavul*, qır. *k'arool*, Az rb. *garovul*, özb. *k'orovul* «qaravul, ke ikçi v s.» [87, 106].

10) **monq.** *tamaga*, bur., kalm., xalx. *tamga* «dam a, möhür, tamp», **türk.:** qaz. *taŋba*, qır., özb. *tam a* «möhür, dam a» v s. [87, 118-119].

11) **monq.**, bur., kalm. *ulus*, xalx. *uls* «xalq, dövl t, camaat», **türk.:** qaz. *uly*s, xak., türkm., T. türk., Alt. *ulus* «ölk , xalq, tayfa» v s. [87, 121].

5. Yem k, içki, qab-qacaq adları:

1) **monq.**, bur., kalm., xalx. *ajrag* «ayran», **türk.:** qaz., qır., türkm., uy ., Az rb., xak., T. türk., Alt., qar.-balk. *ajran*, özb. *ajron* «ayran» v s. [87, 150; 126, 33].

2) **monq.**, bur., xalx., kalm. *bal* «bal», **türk.:** qaz., türkm., qır., Az rb. *bal*, qaraqalp. *pal*, *bal*, özb. *bol*, çuv. *pyl*, *pul* «bal» v s. [87, 151; 126, 34].

3) **monq.** *czarma*, xalx. *zaram*, kalm. *zarma* «yarma, k p k, taxıl v s.», **türk.:** qaz. *žarma*, Alt. *d'arma*, xak. *arba*, Az rb., T. türk., türkm., noq. *jarma*, özb. *jorma*, qar.-balk. *žarma* «yarma» [87, 153; 126, 34].

4) **monq.** *xebeg*, xalx. *xeveg*, kalm. *keveg* «k p k, qabıq, saman, köç l v s.», **türk.:** qaz., qır. *kebek*, xak. *kibek*, Alt. *kabyk*, *kabaga*, qaraqalp., türkm., T. türk. *kepek*, özb. *kepik*, Az rb. *käpäk*, çuv. *kipek* «k p k, qabıq» [87, 153-154].

5) **monq.** *xajsu*, *xajsun*, bur. *xajsan*, xalx. *xajs*, kalm. *xajsun* «qazan», **türk.:** qaz., qır. *kazan*, Az rb. *gazan*, xak. *xazan*, özb. *kozon*, çuv. *xuzan* «qazan» [87, 157].

6) **monq.**, kalm. *xabxag*, bur., xalx. *xavxag* «qapaq», **türk.:** qaz. *kakpak*, qaraqalp. *kakbak*, qır. *kapkak*, xak. *xaxpak*, T. Türk. *kapak*, Az rb. *gapag* «qapaq» [87, 157].

7) **monq.:** kalm. *taabaj* «tava», **türk.:** qır., qaz. *taba*, Az rb., uy ., T. türk. *tava*, özb. *tova*, çuv. *tuba* «tava» v s. [87, 158].

8) **monq.**, kalm., bur. *tabag*, xalx. *tavag* «dövr , bo qab, nimç , sini», **türk.:** qaz., qır., uy ., qaraqalp., türkm., Alt., T. türk. *tabak*, xak. *tabax*, Az rb. *tabag*, özb. *tobak* «tabaq, nimç , bo qab» [87, 158-159].

9) **monq.** *sün*, *sü*, bur. *hü(n)*, xalx. *süü(n)*, kalm. *üsün* «süd», **türk.:** qaz., qaraqalp., qır., özb. *süt*, uy . *sud*,

Az rb., T. türk. *süd*, türkm. *süjt*, çuv. *sit, set*, yak. *üt*, **tunq.-manc.:** manc. *sün'* «süd» v s. [87, 164-165].

6. Qu adları:

1) **monq.** *togodag*, xalx., kalm. *toodag* «dovdaq», **türk.:** qaz. *daudak*, Az rb. *dovdag*, özb. *tuvalok, tugdok, tudok*, qır. *toodak*, xak. *todax* «dovdaq» [87, 190].

2) **monq.** *xarijacaj*, bur. *xaraasgaj*, xalx. *xaraacaj*, kalm. *xaraadaj* «qaranqu », **türk.:** qaz. *karlygaş*, türkm. *garlaba* , özb. *kaldır a* , Az rb. *qaranqu* , xak. *xara xaj, uy . karVu a* , yak. *xaraga y* «qaranqu » [87, 191].

3) **monq.** *xögüržigene*, kalm. *kögölžizgene* «göy rçin», **türk.:** qaz. *kögeršiin*, qır. *kögü ken*, türkm. *geger in*, Az rb. *g'öjār in*, T. türk. *güver in*, çuv. *kuakar an* «göy rçin» [87, 192].

4) **monq.** *xüxüge*, bur. *xüxy*, xalx. *xöxöö*, kalm. *kökög* «ququ qu u», **türk.:** qaz. *kökön*, özb. *kakki*, Az rb. *gugu*, or. *kakkun*, xak. *köök*, yak. *kögä* «ququ qu u» [75, 192]

5) **monq.**, kalm. *xurj*, bur., xalx. *xun(g)* «qu qu u», **türk.:** qaz. *ku*, qır., Alt. *kuu*, Az rb. *gu*, türkm. *guv*, uy . *kuv*, xak. *xuu* «qu qu u» [87,192-193].

6) **monq.** *gorguul, xirguul*, xalx. *gurguul*, kalm. *gorguul* «qırqovul», **türk.:** qaz. *kyrgauyl*, qır. *kyrgool*, uy . *kirgavul*, Az rb. *gyrgovul*, özb. *kir ovul* «qırqovul» [87, 193].

7) **monq.** *šagadzagaj*, bur., xalx. *šazzagaj*, kalm. *šazzagaj* «sa sa an», **türk.:** qaz. *sauyskan*, qaraqalp. *savyskan*, qır. *sa yz an*, az b. *sa sa an*, özb. *zogizgon*, xak. *saasxan*, T. türk. *saksagan* «sa sa an» [87, 194].

8) **monq.**, xalx., kalm. *togos*, bur. *togod* «tovuz (qu)», **türk.:** türkm., uy ., T. türk. *tavus*, özb. *tovus*, Az rb. *tovuz*, qır. *toos* «tovuz» [87, 194-195].

9) **monq.** *taxija*, xalx. *taxia(n)*, bur. *taxjaa*, kalm. *takaa* «toyuq», **türk.:** qaz. *tauyk*, qaraqalp., T. türk. *tavuk*, özb. *tovuk*, az rb *tojug*, uy . *toxu*, qır. *took*, xak. *taax*, qar.-balk. *tavuk'*, noq. *tavuk* «toyuq» [87, 195; 126, 31].

10) **monq.** *togoruu*, *togoriu*, bur. *toxorjuu(n)*, xalx. *togoruu*, kalm. *togoriu* «durna», **türk.:** qaz. *tyrna*, xak., Alt., özb., T. türk. *turna*, qır. *turuna*, Az rb., türkm. *durna*, çuv. *tårna*, yak. *turuja*, qar.-balk., noq. *turna*, **tunq.-manc.:** evenk. *turuja* «durna» v s. [87, 196; 126, 31; 48, 23].

7. Heyvandarlıqla ba li olan sözl r:

1) **monq.** *žiroga*, bur., xalx., kalm. *žoroo* «yor a (at)», **türk.:** qaz. *žor a*, qaraqalp. *žorga*, *žorga*, xak. *or a*, qır. *žorga*, Alt. *d'orga*, özb. *jūr a*, Az rb. *yor a*, tat. *jurga*, qar.-balk. *žorga*, noq. *jorka*, **tunq.-manc.:** manc. *žoran'* «yor a at» [87, 242; 126, 29].

2) **monq.**, xalx. *xusran*, kalm. *xusurun* «qısır», **türk.:** qaz., qaraqalp., özb., qır., tat. *kysyr*, uy . *kisir*, Az rb. *gysyr*,

ba . *kysyrak*, çuv. *x s r*, **tunq.-manc.:** evenk. *kahuruk* «ikiillik buzov» v s. [87, 244-245; 48, 22].

3) **monq.** *sürüg*, bur. *hüreg*, xalx. *süreg*, kalm. *sürüg* «sürü, d st », **türk.:** türkm. *süri*, Az rb., T. türk. *sürü* [87, 246].

4) **monq.**, kalm., xalx. *töl*, bur. *tül* «döl, bala, n silverm , tör m , artma», **türk.:** qaz., qır. *töl* «n silverm , döl», Alt. xak. *töl* «n sil, tayfa», Az rb., T. türk. *döl* «rü ey, n silverm , cins», qar.-balk. *teljü*, noq. *tol* «n silverm , cavan» [87, 246; 126, 31].

5) **monq.**, kalm. *toxom* «n sil; cins, yaranı , varisilik», **türk.:** türkm. *toxum* «ail », *toxym* «d n», Az rb. *toxum* «ail ; xaya; d n» [87, 247].

8. m k al tl rinin v predmetl rinin adları:

1) **monq.** *balta süxe*, bur., kalm. *balta*, xalx. *balt* «balta, nacaq, t b rzin, gürz», **türk.:** qaz., qır., Az rb., T. türk., qar.-balk., noq. *balta*, özb. *bolta*, uy . *polta*, xak. *palty*, çuv. *purtă*, Alt. *malta* «balta», yak. *malta* «böyük d mirçi ç kici» [87, 250; 126, 52].

2) **monq.** *bilegüü*, bur. *büljuu*, xalx. *bilüü*, kalm. *bülüü* «bülöv da ı, bıçaq itil m k üçün çarx», **türk.:** qır. *bülöö*, türkm. *bilev*, Alt. *bilü*, Az rb. *bülöv*, xak. *pilö*, qar.-balk., noq. *bilev* «bülöv da ı» [87, 251; 126, 44].

3) **monq.** *xadagasu*, xalx. *xadaas(an)*, kalm. *xadaasun* «mismar, mıx», **türk.:** Alt. *kaduu*, yak. *xataasyn*,

çuv. *pāta*, tat. *kadak*, Az rb. (dialekt) *gadax* «mıx, mismar» [87, 254-255].

4) **monq.**, kalm. *xorgolžin*, xalx. *xorgolž(in)* «qur u un», **türk.:** qaz. *kor asyn*, Alt. *korgoldyn*, qır. *korgoşun*, tuv. *korgul un*, T. türk. *kurşun*, Az rb. *gur uşun*, qar.-balk. *korgaşyn*, *korgasyn* «qur u un» [87, 257; 126, 49].

5) **monq.:** bur. *xürxe*, xalx. *xöörög*, kalm. *köörge* «d mirçi körüyü, od üfürm k üçün al t», **türk.:** qaz., xak. *körük*, qır., türkm., Alt., T. türk., Az rb. *körük*, tat. *kürek*, tuv. *xörük* «d mirçi körüyü» [87, 257].

6) **monq.** *temür*, bur. *tümer*, xalx. *tömör* «d mir», **türk.:** qaz., qaraqalp., qır., özb., qar.-balk., qar.-balk., noq. *temir*, Az rb. *dämir*, uy . *temür*, tuv., türkm., T. türk. *demir*, tat. *timer*, yak. *tömir*, *timir* «d mir» [87, 260; 126, 49].

7) **monq.**, kalm. *şil*, bur. *şel* « ü , banka, butulka v ü d n düz ldilmi dig r yalar, büllur», **türk.:** qaz. *şyny*, özb. *şışa*, türkm. *şijşe*, Az rb. *şüşä*, tat. *şeşe*, tuv. *şil* « ü », qar.-balk., noq. *sise* «butulka» [87, 264-265; 126, 60].

9. Torpaq, su v razi:

1) **monq.** *tobarag*, *toborag*, bur. *tobrog*, xalx. *tovrog*, kalm. *toborog* «torpaq, toz», **türk.:** qaz., qar.-balk., T. türk.,

türkm. *toprak*, Alt. *tobrak*, xak. *tobrax*, Az rb. *torpag*, özb. *toprok*, noq. *topyrak* «torpaq, toz» [87, 272; 126, 43].

2) **monq.**, bur., kalm. *tala*, xalx. *tal* «tala, açıq sah , düz nlik, s hra», **türk.**: qaz., T. türk. *dala*, qır. *talaa*, uy ., Az rb. *tala*, qaraqalp. *talaj*, **tunq.-manc.**: evenk. *tala* « oranlıq», manc. *tala* «düz nlik, açıq sah » v s. [87, 266-267; 47, 65; 48, 25].

3) **monq.** *şor*, bur. *şordomo*, xalx. *şor* «duzlu, çox duzlu», **türk.**: qaz., qaraqalp. *sor*, qır., Az rb. *şor*, *şoran*, özb. *şür* « or, duzlu» [87, 271].

4) **monq.**, bur. *dobo*, xalx. *dov*, kalm. *dobon* «t p », **türk.**: qaz. *töbe*, qır., Alt. *töbö*, özb. *tepa*, Az rb. *täpä*, uy . *töpä*, T. türk. *tepe*, türkm. *depe* «t p » [87, 272-273].

5) **monq.**, xalx., kalm. *cöl*, bur. *sül* «çöl, susuz razi», «biyaban» , **türk.**: qaz., qaraqalp. *şöl*, Az rb., türk., Alt., qır., uy ., T. türk. *öl*, xak. *sol*, özb. *ul* «çöl, biyaban» [87, 275].

6) **monq.**, xalx., kalm. *bal ig*, bur. *balşag* «palçıq, lehm , lil», **türk.**: qaz., noq. *balşyk*, qır., qar.-balk. *bal yk*, özb., T. türk. *bal ik*, Az rb. *pal yg* «palçıq, lehm » [87, 275; 126, 42].

7) **monq.**, bur., xalx. *bulag*, kalm. *bulug* «bulaq, çe m », **türk.**: qaz. *bulak*, *bylak*, qaraqalp., türkm., T. türk., uy ., qır. *bulak*, özb. *bulok*, Az rb. *bulag*, **tunq.-manc.**: evenk. *bolak\bulak* «bulaq, çe m » v s. [87, 277; 48, 26].

8) **monq.** *xiragu*, bur. *xjuruu*, xalx. *xjaruu*, kalm. *kiruu* «qırov», **türk.:** Az rb. *gyrov*, Alt. *kuru*, ba ., qaz., tat. *kyrau*, qaraqalp. *krau*, qum. *krav*, noq. *kyrov*, türkm. *gyrav*, özb. *kirov*, uy . *kirav*, qır. *kyroo*, tuv. *xyraa*, xak. *xyro*, or. *kyraa* «qırov» [87, 280; 47, 56-57; 126, 43].

9) **monq.**, kalm. *usun*, bur. *uha(n)*, xalx. *us(an)* «su», **türk.:** qaz., T. türk., Az rb. *su*, qır., Alt. *suu*, xak. *sug*, özb., qar.-balk., noq. *suv* «su» [87, 284; 126, 57].

10) **monq.** *dolgijan*, *dolgilga*, bur. *golgio(n)*, xalx. *dolgio(n)*, kalm. *doligan* «dal a, l p », **türk.:** Az rb. *dal a*, Alt. *tolku*, ba . *tulkyn*, qaz. *tolkyn*, qır. *tolkun*, tat. *tulkyn*, yak. *dolgun*, qar.- balk. *tolk'un*, noq. *dolkyn* «dal a» [87, 285-286; 47, 53; 126, 43].

10. Bitki v a ac adları:

1) **monq.**, bur., kalm. *arbaj*, xalx. *arvaj* «arpa», **türk.:** qaz., uy ., türkm., T. türk., qır., qaraqalp., özb., Az rb., qar.-balk., noq. *arpa*, xak., Alt. *arba*, çuv. *orpa* «arpa» [87, 287-288; 126, 86].

2) **monq.** *bugudaj*, bur. *budaa*, xalx. *buudja*, kalm. *büjde* «bu da», **türk.:** qaz. *bidaj*, qaraqalp. *bijdaj*, uy ., T. türk. *bu daj*, türkm. *bugdaj*, Az rb. *bu da*, qar.-balk. *budaj*, noq. *bijdaj* «bu da» [87, 288; 126, 36].

3) **monq.:** kalm. *böölzırgene*, xalx. *bölzırgene* «böyürtk n, gil meyv », **türk.:** qaz. *kara büldirgen*, qır. *kara büldürken*, uy . *kara belzürgän*, türkm. *bevırslen*, Az rb. *böjürtkän* «böyürtk n, gil meyv » [87, 294].

4) **monq.**, xalx., kalm. *sarimsag* «sarımsaq», **türk.**: türkm., qaz., qır., noq. *sarymsak*, Az rb. *sarymsag*, özb. *sarimsok*, qar.-balk. *sarsmak* «sarımsaq» [87, 295; 126, 37].

5) **monq.**, kalm. *songina*, bur. *hongino*, xalx. *songino* «so an», **türk.**: qır., T. türk. *so on*, özb. *sŭ on*, Alt. *sogono*, Az rb. *so an*, tuv. *soguna*, **tunq.-manc.**: manc. *songina* «so an» [87, 295-296].

6) **monq.** *e eg*, bur. *seseg*, xalx., kalm. *eseg* «çiç k», **türk.**: qum., tuv., qar.-balk. *e ek*, tat. *ä ak*, Az rb. *i äk*, özb. *e ak*, noq. *šešekej* «çiç k» [87, 296; 47, 52; 126, 37].

7) **monq.** *alima*, bur., xalx. *alma*, kalm. *alim* «alma», **türk.**: qaz., qaraqalp., qar.-balk.. noq., Az rb., qır. *alma*, uy . *aVlma*, özb. *olma* «alma» [87, 291-292; 126, 36].

8) **monq.** *žimis*, bur. *žemes*, xalx. *žims*, kalm. *žemes* «meyv », **türk.**: qaz. *žemis*, qaraqalp. *žemis*, uy ., Az rb. *jemiš*, qır. *žemiš* «yemi , meyv , gil meyv » [87, 292].

9) **monq.**, kalm. *üzüm*, bur., xalx. *üzem* «üzüm, ki mi », **türk.**: qaz. *žüzim*, qır. *žüzüm*, qaraqalp. *žjuzjum*, türkm., T. türk., özb. *uzum*, Az rb. *üzüm*, qar.-balk. *žjuzjum*, noq. *juzim* «üzüm» v s. [87, 292; 126, 37].

11. Zaman bildir n sözl r:

1) **monq.**: kalm., bur. *asagan* «ax am», **türk.**: qaz., qır., T. türk. *akšam*, Az rb., qaraqalp., uy . *axšam*, türkm. *agšam*, özb. *okšom* «ax am» [87, 297].

2) **monq.**, bur., kalm. *erte*, xalx. *ert(en)* «ert , erk n, s h r tezd n», **türk.:** qaz., qaraqalp., Alt., qır., noq. *erte*, Az rb. *ertä*, özb. *erta*, xak. *irte*, qar.-balk. *ertden* «ert , s h r tezd n» [87, 298; 126, 47].

3) **monq.** *žil*, bur. *žel*, kalm., xalx. *žil* «il», **türk.:** qaz. *žyl*, qaraqalp. *žyl*, xak. *yl*, qır. *žyl*, türkm. *jyl*, Az rb. *il*, qar.-balk. *žyl*, noq. *jyl* «il» [87, 298-299; 126, 47].

4) **monq.**, kalm. *xaralguj*, bur. *xaralxy*, xalx. *xaranxuj* «qaranlıq», **türk.:** qaz., qır., qaraqalp., uy . *karan y*, Az rb. *garanlyq* «qaranlıq» [87, 299].

5) **monq.**, xalx., kalm. *cag*, bur. *sag* «ça , vaxt, zaman», **türk.:** qaz., noq., qaraqalp. *şak*, türkm., uy . *ag*, özb. *o* , Az rb. *a* , qar.-balk. *ak* «ça , vaxt» v s. [87, 302; 126, 47].

SIF TL R

1. R nğ bildir ni r:

1) **monq.**, xalx., bur. *alag*, kalm. *alg* «ala, r ngar ng», **türk.:** türkm., T. türk., Az rb., tat., qar., qum., qar.-balk., qır., qaz., qaraqalp., uy ., Alt., xak., yak. *ala*, **tunq.-manc.** *ala~ala ~alag* «ala, ala-b z k» [126, 61; 113, 129; 61, 178; 30, 70; 48, 25].

2) **monq.**, bur. *arig*, *ariun*, kalm. *erjun* «t miz, göz l, müq dd s», **türk.:** T. türk., Az rb. (dialekt) *ary*, *ari*, qar.-balk. *ariv*, noq. *aruw*, tat. *aruv*, Alt. *aru*, xak., tuv. *ary* «t miz» [126, 61; 113, 184-185].

3) **monq.**, kalm. *bor*, bur. *boro* «boz», **türk.**: qar.-balk., noq., Az rb., qır. *boz*, **tunq.-manc.**: evenk. *bor* «boz» [126, 61; 127, 19; 150, 115].

4) **monq.** *xöx* «göy, mavi, ya ıl», bur. *xüxe* «göy», kalm. *kök* «mavi, ya ıl», **türk.**: tuv., Alt., qır. ., qaz., uy ., qar.-balk. *kök*, özb. *kuk*, Az rb. *göj* «göy, mavi», **tunq.-manc.**: evenk. *kuku* «göy, ya ıl»; **monq.** *xöv xöx* «gömgöy», **türk.**: qır. *köpkök*, Az rb. *g'ömg'öy* «gömgöy» v s. [126, 63; 61, 172; 127, 19-20; 150, 115; 48, 25].

5) **monq.**, kalm. *xar*, bur. *xara* «qara», **türk.**: tuv., Alt., qır., qaz., uy ., T. türk. *kara*, xak. *xara*, özb. *gora*, Az rb., türkm. *gara*, qar.-balk., noq., qaraqalp. *ara*, **tunq.-manc.**: evenk. *kara* «qara»; **monq.** *xav xar*, bur. *xab xara* «qapqara», **türk.**: qar.-balk. *kabkara*, qır., noq. *kapkara*, Az rb. *gapgara* «qapqara» [126, 63; 127, 19-20; 61, 161; 30, 70; 150, 115; 48, 25].

6) **monq.** *šira*, xalx. *šar*, bur. *šara* «sarı», **türk.**: tuv., xak. *sary*, Alt., qır., qaz., Az rb., qar.-balk., noq., qaraqalp. *sary*, uy ., özb. *sārik*; **monq.** *šav šar* «sapsarı», **türk.**: Az rb., qır. *sapsary* «sapsarı» [126, 66; 61, 174; 127, 19-20; 150, 115; 30, 70].

7) **monq.**, xalx. *xuren*, *xüren*, bur. *xüri(n)* «kür n, q hv yi», **türk.**: tuv. *xüren*, xak., qar.-balk. *küren*, at., qır. *küröŋ*, qaz. *kürenŋ*, qaraqalp. *küreng*, Az rb. *kürän*, noq. *kuren*, **tunq.-manc.**: evenk. *kurin* «q hv yi, kür n» v s. [126, 63; 127, 19].

2. Keyfiyy t bildir ni r:

1) **monq.** *asag* «axsaq (heyvan)», **türk.:** türkm. *a sak*, T. türk. *aksak*, Az rb. *axsag*, tat., qum., qır., qaz., noq., qaraqalp., uy ., Alt., tuv. *aksak*, qar.-balk. *asxak* «axsaq» [126, 63; 113, 76; 1, 325].

2) **monq.** *baatar*, kalm. *baatr* «bahadır, igid», **türk.:** qar.-balk. *batyr*, noq. *batir*, Az rb. *bahadyr* «bahadır» [126, 61; 1, 314].

3) **monq.** *buržgar*, bur. *buržagar* «burma», **türk.:** qar.-balk., Az rb. *burma* [126, 61; 1, 325], tat. *bödrä* [104, 241], qaz. *büjra* [103, 307], Alt. *byjyraš* [102, 271]. «burma».

4) **monq.** *boos*, bur. *bood* «bo az», **türk.:** qar.-balk., noq. *buvaz*, Az rb. *bo az* [126, 62], Alt. *boos* [102, 733], uy . *bo az* [107, 49], qaz. *buaz* [103, 786], tat. *buaz* [104, 606], tuv. *boos* [105, 264] «bo az».

5) **monq.**, bur. *büten*, kalm. *bütn* «bütün», **türk.:** qar.-balk., qır., Az rb. *bütün*, noq. *butin*, qaraqalp. *putkil* [126, 62; 127, 20; 30, 70; 1, 325], qaz. *bütkil* [103, 71], uy . *pütün* [107, 96], Alt. *bütlün* [102, 827] «bütün».

6) **monq.** *janggi*, bur. *šene* «yeni, yenilik», **türk.:** qar.-balk. *žangy*, noq. *janu*, Az rb. *jeni* [126, 62; 1, 309], qaz. *žarja* [103, 419], tat. *jarja* [104, 323], tuv. *aa* [105, 308], T. türk. *jeni* [106, 491], Alt. *jany* [102, 365] «yeni, t z ».

7) **monq.**, bur. *xerextej* «g r k, g r kli», **türk.:** qar.-balk., noq. *kerek*, Az rb. *g'äräk, g'äräkli* [126, 63; 1, 325],

Alt. *kerek* [102, 367], uy . *keräk* [107, 695], T. türk. *g'erek* [106, 496], tuv. *xerek* [105, 311], tat. *kiräk* [104, 325], qaz. *kerek* [103, 421] «g r k».

8) **monq.** *xöndlön*, bur. *xündelen*, kalm. *köndler* «könd l n», **türk.:** qar.-balk. *köndelen*, az rb *köndälän* «könd l n» [126, 63; 1, 316].

9) **monq.** *xu tej* «güclü», türk.: tuv. *xüštüg*, xak. *küsti*, Alt. *kü lüg*, qır. *kü tütü*, uy . *kü lük*, özb. *ku li*, qar.-balk. *kü lü*, Az rb. *g'üžlü* «güclü» [126, 63; 127, 19; 1, 325].

10) **monq.** *xatuu*, *xatagu*, *xatan* «qatı», **türk.:** tuv. *kadyg*, xak. *xaty*, Alt. *katu*, qır. *katuu*, qaz. *katty*, uy ., özb. *kattik*, qar.-balk., noq. *katy*, Az rb. *gaty*, **tunq.-manc.:** evenk. *katan* «qatı, b rk» [126, 64; 127, 19; 48, 27].

11) **monq.** *xuuraj* «quru», **türk.:** qar.-balk., noq., qır. *kurgak*, Az rb. *guru* «quru»; **monq.:** *xuv xuuraj* «qupquru», **türk.:** qır. *kupkurgak*, Az rb. *gupguru* «qupquru» [126, 65; 127, 20; 1, 322].

12) **monq.** *tencex*, *tegš*, *tencüü*, bur. *tengej*, kalm. *tegšer* «t n, yarı, b rab r», **türk.:** qar.-balk. *teng*, *tengiš*, noq. *ten*, qır. *tekš*, *te*, Az rb. *tän* «t n, yarı» v s. [126, 67; 127, 19-20; 1, 322]

FE LL R

1) **monq.** *aldax* «s hv etm k, itirm k», **türk.:** qar.-balk. *aldarga*, noq. *aldamaga* [126, 128], Az rb. *aldatmag*, tat. *aldau* [104, 331], qaz. *aldau* [103, 429], T. türk. *aldatmak* [106, 506], uy . *aldimak* [107, 706] «aldatmaq».

2) **monq.** *arilgax*, bur. *arilgaxa* «t mizl m k», **türk.:** qar.-balk. *ariularga*, Az rb. *arytmag* «yuyub t mizl m k» [126, 128; 1, 311].

3) **monq.** *büleglex* «bölükl m k, qrupla dırmaq», **türk.:** qar.-balk. *böleklerge*, Az rb. *bölüklämäk* [126, 129; 1, 310], qaz. *bölu* [103, 142], tuv. *bölükteer* [105, 123] «bölm k».

4) **monq.** *bütex* «bitirm k», **türk.:** qar.-balk. *biterge*, noq. *bitemege* [126, 129], Az rb. *bitirmäk* «bitirm k».

5) **monq.** *bolox*, bur. *boloxo*, kalm. *bolx* «olmaq», **türk.:** qar.-balk. *bolurga*, noq. *bolmaga*, Az rb. *olmag* [126, 129], uy . *bolmak* [107, 123], Alt. *bolor* [102, 40], tat. *bulu* [104, 51], tuv. *bolur* [105, 58], qaz. *bolu* [103, 60] «olmaq».

6) **monq.** *budax* «boyamaq», **türk.:** qar.-balk. *bojarga*, noq. *bojamaga*, Az rb. *bojamag* «boyamaq» [126, 130; 1, 323].

7) **monq.** *zalbirax* «yalvarmaq», **türk.:** qar.-balk. *ǰalbaryrga*, noq. *jalbarmaga* [126, 130], Az rb. *jalvarmaq*, T. türk. *jalvarmaq* [106, 948], Alt. *jalynar* [102, 791], tuv. *annyr*

[105, 608], tat. *jalyñar* [104, 657], qaz. *žalyni* [103, 846] «yalvarmaq».

8) **monq.** *zalgax*, bur. *zalgaxa*, kalm. *zalxǰ* «calamaq», **türk.:** qar.-balk. *žalgarga*, noq. *jalgamaga* [126, 130], Az rb. *žalamag* «calamaq».

9) **monq.** *imlex*, *imex* «çimdikl m k», **türk.:** qar.-balk. *imderge*, noq. *šymytpaga*, Az rb. *imdiklāmāk* «çimdikl m k» [126, 139; 1, 315].

10) **monq.** *tüxür* «tüpürm k», **türk.:** qar.-balk. *tükürürge*, Az rb. *tü-pürmāk* «tüpürm k» [126, 138; 1, 323].

11) **monq.** *xurxurax* «xoruldamaq», **türk.:** qar.-balk. *xuruldarga*, noq. *kuryldamaga*, Az rb. *xoruldamaq* «xoruldamaq» [126, 139; 1, 326].

12) **monq.** *ulix*, bur. *ulixa* «ulamaq», **türk.:** qar.-balk. *ulurga*, noq. *ulumaga*, Az rb. *ulamag* «ulamaq» [126, 138; 1, 308].

13) **monq.** *tanix*, bur. *tanixa*, kalm. *tanx* «tanımaq», **türk.:** qar.-balk. *tanyrga*, noq. *tanyмага*, Az rb. *tanymag* «tanımaq» [126, 137; 1, 323].

14) **monq.** *togtox* «dayanmaq, durmaq, yolu k sm k», **türk.:** qar.-balk. *toxtarga*, noq. *toxtamaga*, Az rb. *toxdamag* «toxdamaq, özün g lm k» [126, 137; 1, 311].

15) **monq.** *surax*, bur. *suraxa*, kalm. *surx* «sormaq, soru maq», **türk.:** qar.-balk. *sorurga*, noq. *soramaga*, Az rb. *sormag*, **tunq.-manc.:** evenk. *sura* «soru maq» [126, 136; 48, 27].

16) **monq.** *saax*, bur. *saaxa* «sa maq», **türk.:** tuv. *saar*, xak. *saarga*, Alt., qır. *saa*, qaz. *sauu*, qarqalp. *sau*, özb. *so mok*, uy . *sa mak*, türkm. *saamak*, Az rb. *sa mak*, qar.-balk. *savarga*, noq. *savmaga* «sa maq» [126, 136; 127, 21; 1, 310].

17) **monq.** *xaşgarax* «qı qırmaq», türk.: qar.-balk. *ky yryrga*, noq. *kyşkyrmaga*, Az rb. *gyşgyрмаq* [126, 134; 1, 311], tat. *ky kyri* [104, 236], tuv. *kyşkyrar* [105, 229], Alt. *kyjgurar* [102, 265], **tunq.-manc.:** evenk. *kaskiru* «qı qırmaq» [48, 27].

18) **monq.** *sanax*, bur. *sanaxa*, kalm. *sanx* «dü ün m k, güman etm k», **türk.:** qar.-balk. *sanarga*, noq. *sanamaga* [126, 135], Az rb. *sanmag* «sanmaq, dü ün m k».

19) **monq.** *xuurax*, bur. *xuuraxa*, kalm. *xuurx* «qovurmaq», **türk.:** qar.-balk. *kuvururga*, noq. *kuvyrmaga*, Az rb. *govurmaq* «qovurmaq» [126, 133; 1, 326], T. türk. *kavurmak* [106, 215], Alt. *karaar* [102, 156], qaz. *kuyru* [103, 181], uy . *kovumak* [107, 305], tuv. *xaarar* [105, 153], tat. *kuyru* [104, 265] «qovurmaq».

20) **monq.** *xanax* «qanamaq», **türk.:** qar.-balk. *kanarga*, noq. *kanamaga*, Az rb. *ganamag* «qanamaq» [126, 132].

21) **monq.** *xexrex*, bur. *xexere*, kalm. *kekrex* «g yirm k», **türk.:** qar.-balk. *kekirirge*, noq. *kekirmege*, Az rb. *g'äjirmäk* [126, 131; 1, 322], uy . *kekirik* [107, 793], Alt. *kegirik* [102, 444], T. türk. *ge irme* [106, 576], tat. *kikerü*

[104, 371], tuv. *kegirer* [105, 359], qaz. *kekirik* [103, 483] «g yirm k».

22) **monq.** *xuurax* «qurmaq», **türk.:** qar.-balk. *kurarga*, noq. *kuramaga*, Az rb. *gurmag* [126, 133], qaz. *kürastyru* [103, 770], T. türk. *kurmak* [106, 864] «qurmaq».

23) **monq.** *ujlax* «a lamaq», **türk.:** tuv. *ygla*, Alt., qır. *yjla*, qaz. *žylau*, qaraqalp. *žyla*, özb. *jiglamok*, uy . *žiglamak*, Az rb. *a lamag* «a lamaq» [127, 24; 1, 323].

24) **monq.** *xavdax*, *xavantax*, bur. *xööxe*, kalm. *xööx* «köpm k», **türk.:** qar.-balk. *köberge*, noq. *koppege* [126, 131], Az rb. *köp-mäk*, tat. *kübenü* [104, 505], **tunq.-manc.:** evenk. *kepe* «köpm k» [48, 27].

25) **monq.** *burxirax* «burulmaq, burulub qalxmaq», **türk.:** qar.-balk. *borksurgara* [126, 130], Az rb. *burulmaq*, Alt. *burlap burkurar* [102, 246], qaz. *bürkyrau* [103, 77] «burulmaq».

26) **monq.** *xorix* «qada an etm k», **türk.:** qar.-balk. *korurga* [126, 133], Az rb. *gorumag*, uy . *ko dimak* [107, 803], Alt. *koryr*, *korul r* [102, 451], T. türk. *korumak* [106, 583], tuv. *kadarar* [105, 364], qaz. *kor au* [103, 491] «qorumaq» v s.

N T C

Aparıldı ımız t dqi qat n tic sind a a ı daki n tic l r
ld olunmu dur:

1. Morfoloji t snifatın b zi nöqsanlarına baxmayaraq
(sas nöqsan: ideal, t miz dil yoxdur) dill rin qurulu una
gör t snif olunmasında morfoloji s viyy nin müst sna
h miyy ti oldu u kimi, qohumluq m s l sind d dilin bu
sah si sas mövqe tutur.

2. Dill rin qohumlu unun sas meyarlarını ümumi
kild a a ı daki kimi qrupla dırmaq olar:

1) müqayis edil n dill rd uy un s s keçidl rinin
mövcudlu u;

2) dill rin uy un qrammatik qurulu unun olması;

3) hal, cins, m nsubiyy t, zaman v s.
Kateqoriyaların eyni formantların (kilçil rin v sonluqların)
köm yi yaradılması;

4) sözd yi dirici v sözdüz ldici kilçil rin vahid
maddi sasdan tör m si;

5) lü t fondunda (xüsusil terminal yarımqruplarda-
qohumluq terminl ri, b d n üzvl rinin adları, ev
heyvanlarının adları, r ng adları v s.) ortağ s ciyy
da ıyan sözl rin mövcudlu u v s.

3. T dqi qatın n tc si olaraq bel bir q na t g lirik
ki, müqayis li-tarixi metod dill rin qohumlu u m s l si il
xalqların qohumlu u kimi qlobal bir problem toxundu u
üçün dill ri müqayis olunan xalqlar arasındakı etno-
kulturoloji uy unluqlar da n z r alınmalıdır. Fikrimizc ,
bununla dill rin müqayis si zamanı ld olunmu n tic l r i

tutarlı fakt hesab etməklə olar. Bu baxımdan Altay xalqlarında sistem təkil edilən uy unluqlar onların qohum olmasını söyləməyə imkan verir.

4. Altay dillərinin qrammatik qurulu unda mövcud olan ümumi-liklər bu gündə mühafizə olunmuşdur. Bu dillər eyni kökdən yaransalar da, sonradan müstəqil dillər kimi spesifik qanunauy unluqlar əsasında inkişaf etmişlər.

5. Altay dillərində mövcud olan qrammatik və leksik məna fərqləri həmin dillərin ulu Altay dilindən ayrılmasından sonra yaranmışdır. Ekstralingvistik təsirlərin təsiri bu proses güclənmiş, milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

6. Altay dillərinin (xüsusilə türk, monqol, tunqus-mancur dillərinin) fonetik qurulu unda mövcud olan uy unluqlar onların fonetik səviyyədə qohum olduqlarını söyləməyə imkan verir.

7. Altay dillərinin morfoloji qurulu undakı oxşarlıqlar xüsusilə çoxluq təkil edir. Onların qohum olmasını sübut etməklə üçün əsas fakt kimi bunun müstəsna həmişəti vardır.

8. Əsas qrammatik kateqoriyalar və qrammatik kilçilər bu dillərdə deməklə olar ki, eynidir. Həmin eyniliklər bu dillərin həqiqətən də bir ulu dildən yaranması fikrini daha da güvətləndirir.

9. Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, Altay dillərində vaxtilə cins kateqoriyası mövcud olmuşdur. Müasir dillərdə onun izləri hələ də qalmaqdadır. Məhz buna görə də, Altay dillərində cins kateqoriyasının yoxluğu deyil, kəsin, vaxtilə

mövcudlu u v dill rin eyni s b bd n, eyni vaxtda bu kateqoriyadan azad olma meyli Altay dill ri üçün orta qrammatik xüsusiyy t kimi t klif olunmu dur.

10. Altay dill rinin lü t fondundakı mü t r klik iki cür izah olunmalıdır: 1) bütün Altay dill ri üçün ümumi m n li sözl r; 2) dill rin sonrakı qar ılıqlı laq n tic -sind ld etdiyi alınma sözl r.

11. Altay dill rinin leksik fonduna aid olan 153 söz üz rind aparılan ara dırma göst rdi ki, bu dill rid ki leksik uy unluqlar dem k olar ki, bütün leksik qatlarda (qohumluq terminl rind , b d n üzvl rinin adlarında, ev heyvanlarının adlarında, r ng adlarında v s.) mühafiz olunmu dur.

XTISARLAR

- Az rb.**-Az rbaycan dili
alm.- alman dili
Alt.-Altay dili
balk.-balkar dili
ba .-ba qırd dili
bur.-buryat dili
çjur.- çjurçjer dili
çuv.-çuva dili
even. - even dili
evenk. - evenk dil
fran.- fransız dili
xak.- xakas dili
xalx.- xalxa dili
ing.- ingilis dili
kalm.- kalmık dili
Korey.- Koreya dili
koyb.- koybal dili
qaq.- qaqaüz dili
qaraqalp.- qaraqalpaq dili
qar.-balk. - qaraçay-balkar dili
qar.-qaraim dili
qaz.- qazax dili
qır.- qır ız dili
q d. monq.- q dim monqol dili
q d. türk.- q dim türk dili
qum.- qumuq dili
manc.- mancur dili
monq.- monqol dili
nan.- nanay dili
neq.- neqidal dili
noq.- noqay dili
ord.- ordos dili
oro.- oroç dili
orok.- orok dili
oyr.- oyrot dili
özb.- özb k dili
rus.- rus dili
or. - or dili
tat.- tatar dili
tel.- teleut dili
tuv.- tuvin dili
tunq.- tunqus dili
türk.- türk dill ri
türkm.- türkm n dili
T.türk.-Türkiy türkc si
udeg.- udegey dili
ulç.- ulç dili
uy .-uy ur dili
yak.- yakut dili
yap.- yapon dili
yeni uy .- yeni uy ur dili

ST FAD ED LM D B YYAT

Az rbaycan v türk dill rind

1. Abdullayev . Az rbaycan dili m s l l ri. Bakı, BDU-nun n riyyatı, 1992, 329 s.
2. Adilov M. ., Verdiyeva Z. N., A ayeva F. M. « zahlı dilçilik terminl ri lü ti » Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
3. Axundov A. “Ümumi dilçilik”. Bakı, «Maarif», 1979, 250 s.
4. Cafero lu Ahmet. Türk dili tarihi, I, Edebiyat Fakültesi Basımevi, stanbul, 1970, 200 s.
5. Choi Han Woo. Tarihte türkler ile koreliler arasında münasibetler. «Altay dünyası» jurnalı, Bakı, 1997, sayı 1-2, s. 26-32.
6. Eyvazova R. fğanıstanda türk m n li toponiml r, Bakı, «Elm», 1995, 244 s.
7. Eyvazova R. umerl rin m n yi v dili haqqında, T dqıql r-3, Bakı, 2003, s.126-138.
8. Hacıyev T. Az rbaycan dilinin yazıya q d rki izl ri haqqında. Az rbaycan filologiyası m s l l ri, Bakı, «Elm», 1983, s. 25-34.
9. Kazımov Q. Az rbaycan dilinin tarixi. Bakı, «T hsil», 2003, 584 s.
10. Qurbanov A. Dünyanın dil ail l ri. Bakı, APU, 1994, 142 s.
11. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı, APU, 1993, 117 s.

12. M. İ. İ. Q. dim xett v. Az rbycan dil uy unluqları. Az rbycan filologiyası m s l l ri, Bakı, «Elm», 1983, s. 128-136.

13. M. İ. İ. A. Az rbycan dilinin erk n tarixin aid materiallar. Az rbycan filologiyası m s l l ri, Bakı, «Elm», 1983, 5-24.

14. M. İ. İ. K. Altay xalqlarında amançılıq v onun izl ri. «Altay dünyası» jurnalı, Bakı, 1997, sayı 1-2, s. 43-50.

15. Poppe N. Mo ol yazı dilinin grameri. Ege Üniversitesi basımevi, Bornova- zmir, 1992, 254 s.

16. R. c. bov . Dilçilik tarixi. Bakı, «Maarif», 1988, 538 s.

17. Oljas Süleymenov. AZ-YA. Bakı, Az rbycan dövl t n riyyatı, 1993, 304 s.

18. Uzbek xalq evalari lu ati, Uzbekistan SSR, «Fan» na ., Ta kent, 1971, 408 s.

19. Zahido lu V. «Kitabi-D d Qorqud»un leksikası haqqında qeydl r. II m qal , AEA-nın X b rl ri. d biyyat, dil v inc s n t seriyası, 1998, 3-4, s. 3-12.

20. Z rin zad H. Fars dilind Az rbycan sözl ri (S f vil r dövrü), Az. SSR EA n riyyatı, Bakı, 1962, 436 s.

Rus dilind

21. . . -
, -
(I)
, 1986, .II, . 5- 6

22. . .

- . 69-100
31. . . . . IV, ... , 1962,
32. . . . . , 1963, 386 .
33. . . . . « - - ».
- . . . . . , 1961, 265 .
34. . . . . , - (I) , 1986, . II, . 25-26.
35. . . . . , 1928, 436 .
- 1973, 408 .
36. . . . . « » , 1971, . 31-46
37. . . . . , « » , 397 .
38. ë . . . . . « » , 1981, 4, .
- 35-43

39. ë . ?,-
, .., « », 1972, 3, . 50-66
40. . , « », 1969, 676 .
41. . . , « », 1962, 608 .
42. . . , 5, .., 1970, . 79-85
43. . . , - , .., « », 1973, 1, . 60-63
44. . . - , - , 1972, 2, . 23-31
45. . . , - . III, .., . , 1963, . 9-18
46. - (I ,) , 1986, . II, . 147
47. . . , - , . IV, .., . , 1962, . 5-68
48. . . . . , « », 1986, 151 .

49. . . . , -
 . . . , « » , 1971, . 204-207
50. - . . . -
 . . . , . . . » ,
 1846, 457 .
51. . . . -
 , -
 . . . , « » , 1971, . 322-330
52. . . .
 . . . , « » , 1990, 168.
53. . . .
 , - . . . , . . . « » ,
 1969, 5, . 22-41
54. . . . -
 . . . , -
 . . . » ,
 « » , 1972, . 257-336
55. . . .
 , -
 . . . , « » , 1972, . 71-103
56. . . .
 , -
 . . . , « » , 1971, . 139-151
57. . . . , . . . ,
 - - «
 » , - , , 1971, 1. 3-12

58. . . . , 1956, 569 .
59. . . . , 1960, 446 .
60. . . . , « » , 1972, 272 .
61. . . . -1975. . . . « » , 1978, .159-179
62. . . . . 1917-1967, ., « » , 1968, 43 .
63. . . . , « » , 1971, . 22-30
64. . . . , « » , 1983, 334 .
65. . . . , 1962, 371 .
66. . . . III « » , 1985, . 395-400
67. . . . , 1954, 35 .
68. . . . , 1988, 150.

69. . . . , -
 , ., « », 1971, 3, .21-33
70. . . . .
 . . I, ., 1953,-
 , ., « », 1955, 5, .133-140
71. . . .
 , - , ,
 1971, 2, .21-25
72. . . . «
 », - , 1973, 4, .139-
 142
73. . . .
 , - -
- (I ,) , 1986, . II, . 74-75.
74. . . . .
 - , -
- (I ,) , 1986, . II, . 75-
 77.
75. . . . . - ., 1936, . 2,
 523
76. . . .
 . . , 1938, 509 .
77. . . .
 . . , 1954, 98 .

78. . . .
 , -
 . . . , « » , 1971 , . 65-76
79. . . . VIII .
 , . . . , 1963 , 263 .
80. . . . I , ,
 « » , 1987 , 671 .
81. . . .
 , - , 1978 , 1 , . 96-102
82. . . . , -
 , 3,1977 , . 77-93
83. . . . , -
 -1974. . . . « » , 1978. .
- 90-108
84. . . . , . . . « » , 1970,
 262 .
85. . . . .
 , . - . . . « » ,
 1966 , 165 .
86. . . .
 . . . , - , 1966 , 25 .
87. . . .
 . . . , « » , 1975 , 324 .
88. . . . -
 , -
 . III
 . . . , « » , 1985 , . 379-381

89. . . .
 - , -
- . | ( ),
 , 1986, . 106.
90. -
 . , 1960, 36 .
91. . . .
 , - .
 ,, . , 1961, .11-81
92. . . . ,, .
 . . . ,
 1928, 220 .
93. . . .
 « ».
 . ,,
 . 1968, . 156-164
94. . . .
 . 26 - 5
- 1926 . (. . . .
 104-118. . . . , 1926, .
95. . . .
 , , 1965, 18 .

109. . . - , - , , 1973, 6, .73-78
110. . . , - - (I ,) , 1986, . II, . 104-112
111. . . - - , - . . . , « » , 1965, . 77-92
112. . . , - . . . « » , 1973, 2, . 35-45
113. . . . (. . . , « » , 1974, 769 .
114. . . . (« ») . . . , « » , 1978, 348 .
115. . . . - . . . , 1934, . 222
116. . . . , - . . . « » , 1982, . 28-47
117. . . . , , , . . . , « » , 1973, 317 .
118. . . .

, -

. ., - ., « » , 1965, . 7-26.

119.

. . , . .

, - , , 1983,

5, . 46-56

120.

. .

. - (I PIAK), ,

1986, II, . 104-102

121.

-

, « » , 1975, . I, -H , 672 .

122.

. .

, -

. ., - ., « » , 1965, . 26-64.

123.

. .

-

. ., - ., . . , 1962, 358 .

124.

. .

. ., ... , 1960, 12 .

125.

. .

, - . ., « » ,

1971, . 7-21

126.

. .

-

. . , 1977, 174 .

127.

.

-

, -

. . , « » , 1964, . 12-25

128. . . . -
 , -
 . . . , « » , 1971, .
- 51-64
129. . . .
 . . . , « » , 2000, . I, (-) ,
 241 .
130. . . . «
 » , - , 1971, 2, . 13-16
131. . . .
 -
 , - -
 . I
- (PIAK), , 1986, . 111-112
132. . . .
 . . . ,
 , 1951, 194 .
133. . . . ,
 . , 1990, 619 .
134. . . . IV
 , - , 1971, 5, . 129-133
135. . . .
 . , , 1986, 128 .
136. . . .
 , « » , 1980, 270 .

146. . . .
 , - , ..
 « », 1970, 4, .149-153
147. . . .
 , - , ..
 « », 1970, 4, .149-153
148. . . .
 , - . .. ,
 1963, 3, .150-153
149. . . . -
 , , -
 ,
 , 1968, 1, .62-70
150. . . .
 , - . .., « »,
 1971, .110-120

Xarici dild

151. PIAK. **Newsletter of the Permanent International Altaistic Conference.** October 2002, 27, 32 s.

Internet s hif I rind

152. http://www.vatandash.ufanet.ru/8_02/144.htm.
 153. <http://www.deja-vu4.narod.ru/Gora.htm>.
 154. <http://www.islu.irk.ru/danilenko/articles/lingvtipol.htm>

MÜNDÜR CAT

G R .....

I F S L

Dilçilikd dill rin t snifi prinsipl ri v Altay dill ri.....

1.1. Morfoloji t snifat v Altay dill rinin qrammtik qurulu u.....

1. 2. Genealoji t snifat v dil qohumlu unun rtl ri.....

II F S L

Altay ünəslıq n z riyy si müqayis li-tarixi dilçiliyin bir qolu kimi.....

III F S L

Altay dill rinin qohumlu unu sübut ed n sas prinsipl r.....

3.1.Qohumluq etno-kulturoloji dünyagörü ü s viyy sind .....

3.2. Fonetik s viyy .....

3. 3. Morfoloji s viyy .....

3. 4. Leksik-semantik s viyy .....

N tic .....

xtisar.....

stifad olunmu d biyyat.....